

**עבודת גמר במקצוע ספרות
נושא העבודה: "תפיסת המוות ביצירתו של טולקין: מהמיתולוגיות הצפוניות
למיתוגרפיה מודרנית"**

בוצע במסגרת תכנית "אידיאה" באוניברסיטת תל אביב

מוגש ע"י ירדן הראל.
כתובת: חד נס 333, מבוא ביתר

שם בית הספר: תורני ניסויי בנות פלך, ירושלים
סמל בית הספר: 140236
כיתה: י"א

**העבודה בוצעה באוניברסיטת ת"א בהנחיית:
נגה וייס**

תוכן עניינים

עמוד 2	תוכן עניינים
עמוד 3	הקדמה
עמוד 4	תקציר
עמוד 5	תודות
עמוד 6	מבוא
עמוד 12	פרק ראשון : בין ממלכת המתים לממלכת הפיות
עמוד 13	תת-פרק ראשון : ערפל על גבעות התלים
עמוד 25	תת-פרק שני : נרות של גוויות בביצות המתות
עמוד 34	תת-פרק שלישי : המתים רוכבים מאחור
עמוד 49	פרק שני : תפישת המוות ביצירתו של טולקין
עמוד 61	פרק שלישי : והעלה היה לעץ, והעץ גדל
עמוד 70	סיכום
עמוד 72	ביבליוגרפיה

הקדמה

העבודה בתחום הספרות, שכותרתה "תפיסת המוות ביצירתו של טולקין: מהמיתולוגיות הצפוניות למיתוגרפיה מודרנית", היא פרי עמל של חודשים מספר. העבודה מורכבת משלושה פרקים: הראשון עובר בקריאה צמודה על שלושת "סיפורי הרוחות" ב"שר הטבעות" - ההרפתקאות בגבעות התלים, הביצות המתות ו"שבילי המתים", מחפש את ההשפעות המיתולוגיות שעיצבו את דמותן, ודן בדרך בה עשה טולקין שימוש במיתוסים בספרו, כיצד הרחיב או שינה אותם ואילו פרטים בחר לשזור יחד ליצירת הסיפור; הפרק השני מסתמך על הפרק הקודם, שמסקנותיו מעלות תובנות חשובות בהקשר של עמודי התווך של תפיסת המוות ב"שר הטבעות", מרחיב עליהם ומוסיף וחוקר רעיונות מרכזיים אחרים בתפיסת המוות בסיפוריו של טולקין. גם הפרק השני ממשיך את קו המחקר הקושר בין יצירתו של טולקין למיתולוגיות. הפרק השלישי והאחרון מתבונן על מכלול יצירתו של טולקין מזווית ראייה ייחודית. מתוך ההצעה שטולקין היה מיתוגרף הוא מחפש את המניעים לכתיבתו, דן בהגותו הספרותית ובתפקיד של ה"בריאה המשנית" בתוך ספריו, ובמיוחד במיתוסים שמספרים העמים עליהם כתב ב"שר הטבעות" ובדרך בה הם מעשירים את היצירה ומוסיפים לה רובד נוסף של עומק.

את העניין במיתולוגיות ובסיפורי העם הצפוניים, במיוחד האיריים, הציתה אצלי פסקה מתוך ספר העוסק במיתולוגיה האירית: "כך היו הטואטה דה-דנאן לאנשי השי (אנשי התלים); הם תילי הקבורה הקדומים המצויים באירלנד), שליטי "העולם האחר"... ועד היום הזה הם מוכרים לאנשי אירלנד כ"פיות מהתילים", ומופיעים בתור שכאלה בסיפורי העם האיריים".¹ הרעיון שהאמונה בפיות אין מקומה רק במיתולוגיות של עמי עבר שנשכחו, והיא חיה וקיימת בסיפורי עם שזמנם לא חלף מן העולם - רעיון זה ריתק אותי. אולם סיפורי עם אין דרכם שיהיו כתובים בצורה המאפשרת ניתוח ספרותי, וכך נוסף לעבודה צד שני - יצירתו המופלאה של פרופסור ג'.ר.ר. טולקין, שניתן למתוח קווי דמיון מסקרנים בינה לבין המיתוסים והאגדות הצפוניים, בפרט בנושא רוחות הרפאים. תהליך כתיבת העבודה היה מרתק עבורי; במהלכו קראתי כתבים רבים - החל בספרים על ההיסטוריה, הארכאולוגיה והפולקלור האיריים וכלה במאמרים מפורטים על יצירתו של טולקין. נתקלתי גם בלא מעט כתבים קדומים, כאדות הסקנדינביות ואוספי אגדות וסיפורים בני המאות האחרונות. העבודה העשירה אותי בכלים לכתיבה אקדמית, חיפוש מקורות מידע ותמצות; במהלכה למדתי וגיליתי עולמות חדשים ורעיונות מעניינים עד מאד. כולי תקווה כי הקריאה בעבודה תעניין ותחדש גם לקורא.

¹ ליטני, לבנה ויהודה. המיתולוגיה האירית. תל-אביב: מפה, 2002, עמ' 54

תקציר

העבודה, "תפיסת המוות ביצירתו של טולקין: מהמיתולוגיות הצפוניות למיתוגרפיה מודרנית", מורכבת משלושה פרקים: הראשון עובר בקריאה צמודה על שלושת "סיפורי הרוחות" ב"שר הטבעות" - ההרפתקאות בגבעות התלים, הביצות המתות ו"שבילי המתים", מחפש את ההשפעות המיתולוגיות שעיצבו את דמותו, ודן בדרך בה עשה טולקין שימוש במיתוסים בספרו, כיצד הרחיב או שינה אותם ואילו פרטים בחר לשזור יחד ליצירת הסיפור. הפרק השני מסתמך על הפרק הקודם, שמסקנותיו מעלות תובנות חשובות בהקשר של עמודי התווך של תפיסת המוות ב"שר הטבעות", מרחיב עליהם ומוסיף וחוקר רעיונות מרכזיים אחרים בתפיסת המוות בסיפוריו של טולקין. גם הפרק השני ממשיך את קו המחקר הקושר בין יצירתו של טולקין למיתולוגיות. הפרק השלישי והאחרון מתבונן על מכלול יצירתו של טולקין מזווית ראייה ייחודית. מתוך ההצעה שטולקין היה מיתוגרף הוא מחפש את המניעים לכתיבתו, דן בהגותו הספרותית ובתפקיד של ה"בריאה המשנית" בתוך ספריו, ובמיוחד במיתוסים שמספרים העמים עליהם כתב ב"שר הטבעות" ובדרך בה הם מעשירים את היצירה ומוסיפים לה רובד נוסף של עומק.

תודות

עבודה זו לא היתה מתאפשרת ללא עזרתה של מורן חבאז, המנחה הקבוצתית של מדעי הרוח בתכנית "אידאה", שקראה, סייעה, האירה הערות מצויינות ותמכה; העבודה גם חבה הוקרה לתכנית "אידאה" בכלל, ובפרט לרכז האקדמי ד"ר גולן להט. תודתי האישית לנגה וייס, מנחה שאין כדוגמתה, על הכלים שהקנתה לי, על העזרה, העידוד, המילים הטובות וההערות המקדמות; על שנתנה לי לעסוק בנושאים שאהובים עלי מאד; על המפגש עם טקסטים מיוחדים והחשיפה לעולמות שונים; על תובנות מעמיקות ומרתקות, שבלעדיהן העבודה היתה צל של עצמה; על הקניית ידע כללי בספרות, מיתוסים ואומנות; על דיוק ורצינות והבנה: תודה! תודתי גם לפרופסור טולקין, הרפתקן מלא פליאה בממלכת הפיות שכוכב לו על מצחו, שבצוריו זיכנו בהצצה מפעימה לעץ ועלה. *Eruhantalë* וכן *ilu káre eldain a firimoin*.

מבוא

The real theme is for me something much more permanent and difficult: Death and Immortality: the mystery of the love of the world in the hearts of a race 'doomed' to leave and seemingly lose it; the anguish in the hearts of a race 'doomed' not to leave it, until its whole evil-aroused story is complete.²

פרופסור ג'ון רונלד רעואל טולקין (John Ronald Reuel Tolkien) נולד בשנת 1892 בבלומפונטיין, דרום אפריקה, אך כשהיה בן שלוש שבה אמו עמו ועם אחיו הצעיר לאנגליה, שם חי עד סוף ימיו. בגיל צעיר התייתם מאביו ומאמו. הוא למד באוקספורד, ובשנת 1916, במהלך מלחמת העולם הראשונה, גויס לצבא הבריטי ושירת בתעלות, בקרב על הסום, כקצין קשר גדודי. מזוועות המלחמה ניצל בידי "קדחת התעלות"; כשחלה נשלח חזרה לאנגליה. טולקין היה בראש ובראשונה פילולוג, חוקר שפות; וולשית, פינית, איסלנדית עתיקה ואנגלית עתיקה ריתקו אותו. הוא היה חוקר ומתרגם, ובנוסף גם כתב וצייר. טולקין לימד אנגלית עתיקה באוניברסיטת לידס ואחר כך באוקספורד. הוא נפטר בשנת 1973.³

האמפרי קרפנטר (Carpenter), הביוגרף של טולקין, ממקם את תחילת המיתולוגיה של טולקין בקיץ 1914, אז חיבר את הפואמה "מסעו של אארנדל כוכב הערב". אחריה החל טולקין לעבוד על קובץ סיפורים שנקרא "ספר הסיפורים האבודים" (The Book of Lost Tales), אולם הספר הראשון שפירסם שעסק בעולם המשני שברא (בהתאם לתפישת "הבריאה המשנית" שלו שנידונה בפרק השלישי של העבודה) היה "ההוביט או לשם ובחזרה" (The Hobbit or There and Back Again), שיצא לאור בשנת 1937.⁴ "ההוביט" הוא סיפור הרפתקאתו של בילבו באגנס (Bilbo Baggins), בן למשפחה מכובדת של הוביטים, יצורים נמוכי קומה הקרובים לבני האדם, יחד עם גנדלף (Gandalf) הקוסם ושלושה עשר גמדים (dwarves) בני חבורתו של ת'ורין (Thorin), היוצאים למסע על מנת להשיב לגמדים את ההר הבודד שגזל מהם דרקון. בדרכם הם פוגשים בגולום (Gollum), יצור נאלח ומסתורי שחי לבדו על אי בלב אגם תת-קרקעי, בעלפים (elves) בני אלמוות ובתוכם בני ביתו הידידותיים של אלרונד חצי-עלף (Elrond Half-elven). במערתו של גולום מוצא בילבו טבעת זהב שהופכת את העונד אותה לבלתי נראה. הטבעת, שהיתה קודם לכן ברשותו של גולום, תופסת משנה חשיבות ב"שר הטבעות".

² Tolkien, J.R.R. *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Ed. Humphrey Carpenter and Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 2000, p.246

³ Carpenter, Humphrey. *Tolkien: A Biography*. George Allen & Unwin, 1977, pp.265-267

⁴ *Ibid*, pp.70-71, 90

בעקבות הצלחתו המסחררת של "ההוביט" נתבקש טולקין על ידי המוציאים לאור שלו לכתוב ספר המשך; כשתים עשרה שנים עבד על אותו ההמשך, שהפך רציני ועשיר וארוך יותר מקודמו, עד שבין השנים 1954-1955 יצא לאור "שר הטבעות" (The Lord of the Rings), המחולק לשלושה כרכים, "אחוות הטבעת" (The Fellowship of the Ring), "שני הצריחים" (The Two Towers) ו"שיבת המלך" (The Return of the King), ושישה ספרים (כל כרך מכיל שני ספרים). "שר הטבעות" מספר על מסעו של פרודו באגנס (Frodo Baggins) ההוביט יחד עם שמונת חברי "אחוות הטבעת" הנוספים, ובכללם ההוביטים סאם (Sam), הגן ובן הלוויה הנאמן של פרודו, ומרי (Merry) ופיפין (Pippin) בני דודו, במטרה להגיע למורדור (Mordor), הארץ השחורה, ממלכתו של שר האופל סאורון (Sauron) על מנת להשמיד את הטבעת האחת (The One Ring) אותה מצא בילבו והוריש לאחיינו פרודו, ובכך לסכל את מזימתו של סאורון לכבוש את הארץ התיכונה (Middle-earth), הארצות בהן מתרחשים "ההוביט" ו"שר הטבעות" בעולם המשני ארדה (Arda) עליו כתב טולקין. במסעם פוגשים חברי האחוה בארצות, עמים ויצורים שונים; ביניהם עם הרוהירים (Rohirrim) אלופי הסוסים מממלכת רוהן (Rohan), בעלי בריתם האציליים מממלכת גונדור (Gondor), העצנים (ents) רועי העצים, אך גם משרתיו הזדוניים של סאורון, בהם האורקים (ores) והנאזגול (Nazgûl), רפאי הטבעת האיומים. בעידן השני של העולם חושלו טבעות הכח על ידי העלפים וסאורון (בתחפושת); שלושה ניתנו לעלפים, שבעה לגמדים ותשעה לבני האדם, אך סאורון הערים עליהם ובסתר חישל את הטבעת האחת, טבעת אחת למשול בכולן. בעזרתה כבל לרצונו את תשעת בני האדם, שהפכו לנאזגול, הזוועתיים במשרתיו, צללים של אנשים שנכבלו לחיים על ידי טבעותיהם, בלתי נראים ומטילי אימה. בראשם עומד המלך-המכשף מאנגמר (Witch-King of Angmar).

בנוסף ל"הוביט" ול"שר הטבעות", שזכה גם הוא להצלחה יוצאת דופן בקנה מידה עולמי והיסטורי, יצאו לאור מספר ספרים אחרים פרי עטו; ביניהם "עץ ועלה" (Tree and Leaf) שיצא לאור בשנת 1964, קובץ שמכיל את ההרצאה "על סיפורי פיות" (On Fairy Stories) והסיפור "עלה מאת קטנוני" (Leaf by Niggle), עליהם ידון באריכות הפרק השלישי של העבודה.

במהלך חייו השקיע טולקין מחשבה רבה בכתיבת המיתולוגיה שלו, "הלג'נדריום" כפי שהיא מכונה. "ספר הסיפורים האבודים" כלל את סיפור בריאת ארדה ומלחמות העלפים במורגות' (Morgoth), השר האפל הראשון, על התכשיטים המופלאים הסילמרילי (Silmarilli) שגנב. אליו הצטרפו הסיפור על טורין (Túrin), גיבור טראגי, וסיפור אהבתם של ברן ולותיין (Beren and Lúthien), בן אדם ועלפית, במסעם להשיג סילמריל מכתר הברזל של מורגות' האיום, במותו של ברן ובדרך בה שכנעה לותיין את מנדוס (Mandos), האחראי על המתים, להניח לו לשוב לעולם החיים, על ידי שירתה המופלאה. "ספר הסיפורים האבודים" הפך ל"סילמריליון" (The

(Silmarillion), אך אף שטולקין עבד עליו במשך תקופות ארוכות מחייו, הוא מעולם לא גמר אותו. בהתאם להחלטתו, לאחר מותו ערך ופרסם בנו כריסטופר את "הסילמריליון", בשנת 1977.⁵

לאחר "הסילמריליון" פרסם כריסטופר טולקין כתבים ערוכים נוספים של אביו; בהם "סיפורים שלא נשלמו" (Unfinished Tales), וסדרה בת שנים עשר כרכים של כתבים וטיוטות של הלג'נדריום, "שר הטבעות" ו"ההוביט", בשם "ההיסטוריה של הארץ התיכונה" (The History of Middle-earth). בשנת 1984 ראה אור ספר הכולל רבים ממכתביו, שנערך על ידי כריסטופר בנו וקרפנטר, הביוגרף שלו.

ב"על סיפורי פיות" מונה טולקין נושאים של סיפורי הרפתקאות שריתקו אותו בילדותו, "ועל הכל עלה הצפון בן-בלי-שם... ארצות אלו עוררו תשוקה עליונה".⁶ תחת הכותרת "המיתולוגיות הצפון-אירופאיות" חוסות מספר מיתולוגיות, אך בעבודה זו אתמקד במיתולוגיה הנורדית ובסיפורי העם הסקנדינביים, האיריים האנגליים והולשיים. המקורות הראשוניים המרכזיים למיתולוגיה הנורדית הן האדות בנות המאה השלוש עשרה: האדה הפרוזאית או האדה הצעירה (Prose or Younger Edda) והאדה הפואטית או האדה הקדומה (Poetic or Eder Edda). האדה הפואטית היא אסופה של פואמות שכתב היד שלהן מתוארך למאה השלוש עשרה, אולם רבות מהן עתיקות יותר. חלקן הירואיות, מספרות על בני האדם, אך אחרות מיתולוגיות, עוסקות באלים הנורדיים.⁷ האדה הפרוזאית חוברה בתחילת המאה השלוש עשרה על ידי סנורי סטורלוסון (Snorri Sturluson), פוליטיקאי נרווגי, שכתב על תולדות עמו - החל מייסוד הציוויליזציה הצפונית על ידי האלים, דרך סיפורי הגיבורים ועד להיסטוריה המלכים בני זמנו. הוא עשה שימוש בסיפורים שהועברו בעל פה, אילנות יוחסין כתובים ופואמות עתיקות. חלקה הראשון של האדה הפרוזאית, הסוקר את המיתולוגיה הנורדית ומצטט לעתים קרובות מהאדה הפואטית, מסופר בצורת דיאלוג בין מלך שוודי אגדי לאודין (Odin), מלך האלים הנורדיים.⁸

טולקין למד נורדית או איסלנדית עתיקה, וחקר לעומק את הספרות, המיתולוגיה והאדות הנורדיות. קרפנטר מציין כי טולקין קרא את האדות, וחלקה הראשון של האדה הפואטית, הפואמה "Voluspo" - "נבואת האישה החכמה", העוסקת בתולדות העולם מבריאתו ועד לסופו הצפוי, "משרה תחושה של אגדה חיה, הרגשה של יראה ומסתורין... היא משכה בצורה משמעותית את דמיונו של טולקין".⁹ דימיטרה פימי (Fimi) מתייחסת לעובדה

⁵ *Ibid*, pp.90-91, 96-97, 255

⁶ טולקין, ג'ר.ר. עץ ועלה. מתרגמת מיכל אלפון. תל אביב: זמורה-ביתן, 1993, עמ' 53

⁷ Carpenter. 1977, p.65

⁸ Sturlson, Snorri. *The Prose Edda*. Trans. Arthur Gilchrist Brodeur. New York: The American-Scandinavian Foundation, 1967, pp.xii-xiii, xv

⁹ Carpenter. 1977, p.64-65

המסקרנת שמתוך כשלוש מאות ספרים שעברו מאוספיו הפרטיים של טולקין לאוספי הספריות של אוקספורד, כשליש עוסקים במחקר ובמקורות קלטיים.¹⁰

על סיפורי העם האיריים והבריטיים ניתן ללמוד מאסופות של אגדות עם שחוברו במאות השמונה עשרה והתשע עשרה על ידי סופרים איריים כדוגמת המשורר ויליאם בטלר ייטס (Yeats) וחבריו, שעברו באיזורים הכפריים של ארצם, ליקטו ואיגדו את סיפוריהם העממיים ומסורותיהם העתיקות של האיכרים. מחקר שימושי בעניין נתפרסם בספרו של ו.י. אוונס-ונץ (Evans-Wentz) מראשית המאה העשרים על האמונה בפיות בארצות קלטיות. מקור ראשוני נוסף העוסק בפיות הבריטיות הוא ספר מהמאה השבע עשרה בשם "The Secret Commonwealth of Elves, Fauns and Fairies" מאת איש הכנסיה הסקוטי רוברט קירק (Kirk) שזכה להכרה מחודשת במאה התשע עשרה לאחר שהפולקלוריסט אנדרו לנג (Lang) הוציאו לאור.

העבודה, המבקשת לענות על השאלה "כיצד השפיעו המיתולוגיות הצפוניות על תפישת המוות בספריו של טולקין?", ועל השלכותיה, בפרט בהקשר של כתיבתו של טולקין כמיתוגרפיה, כתובה בגישת הספרות ההשוואתית, בהתייחסות להיבטים מיתו-פואטיים, ובשיטת הקריאה הצמודה. היא נחלקת לשלושה פרקים. הראשון חוקר את שלושת "סיפורי הרוחות" בספר וכיצד עוצבה דמותם על ידי המיתולוגיות וסיפורי הפולקלור הצפוניים. הוא מותח קווי דמיון בין סיפורי גבעות התלים, הביצות המתות ו"שבילי המתים" לבין מיתוסים ואגדות מעולמנו שלנו. הפרק השני נבנה בהתבסס על כמה מאבני היסוד של המחשבה הטולקינאית העוסקת במוות ואלמוות שהועלו בפרק הראשון, ודן ברעיון שמאחורי הנושא המרכזי ב"שר הטבעות", לדברי טולקין: תפישת המוות והאלמוות, שהיא גם עמוד תווך של הלגינדריום בכללותו. בפרק הזה נחקרים רעיונות מרכזיים בתפישת המוות בלגינדריום בהסתמך על תובנות מהפרק הראשון; מלבד הרעיונות שנבעו ממחקר הפרק הראשון, הפרק השני עוסק גם בנושאים כבריחה מהמוות, הבדלים בין חיי תמותה לאלמוות, "מוות טוב" ו"מוות רע" ב"שר הטבעות" וחיים שלאחר המוות בלגינדריום. הפרק השלישי והאחרון עוסק בנושא רחב אף יותר, בעקבות ההתרשמות בפרק הראשון מתלי-התלים של הפרטים ב"שר הטבעות" והעושר המחשבתי שעומד מאחורי הלגינדריום כפי שנחקר בפרק השני. הפרק השלישי מתמקד אפוא בטולקין כמיתוגרף, כותב מיתולוגיה, במניעים מאחורי כתיבתו ובדרכים בהן מימש את שאיפתו לכתוב מכלול של אגדות אותו יקדיש לאנגליה ארצו: ביניהן "שחזור" הסיפורים מאחורי שמות בשירה הנורדית והאנגלית העתיקה, יצירת "רושם של עומק" ב"שר הטבעות" המרמז על רקע עצום מאחורי היצירה, וכתיבת מיתוסים בתוך ספריו - הבריאה המשנית שבתוך

¹⁰ Fimi, Dimitra. "Tolkien's "'Celtic' type of legends": Merging Traditions." *Tolkien Studies* 4 (2007), p.51

הבריאה המשנית. כמו כן, הפרק השלישי דן בהגותו הספרותית של טולקין כפי שהיא עולה מכתביו (ובפרט מתוך מכתביו, "על סיפורי פיות" ו"עלה מאת קטנוני"): בתפישת ה"בריאה המשנית", במשל עץ הסיפורים ובצורה בה הקים לתחיה אגדות בעולם שכתב.

העבודה מחדשת שני רעיונות חשובים בחקר טולקין ויצירתו: האחד, היותו של טולקין מיתוגרף, כותב מיתולוגיות, וההשלכות של כך על עבודתו; והשני, בהסתמך על הראשון, רעיון הקמת המיתוסים לתחיה, חלק מעבודתו של טולקין כמיתוגרף, הן בעולם הראשוני הן בעולם המשני, המתבטא בעוצמה רבה בסיפורי העם שמזכירות הדמויות ב"שר הטבעות", ובפרט הרוהירים וההוביטים כנידון בפרק השלישי.

העבודה נעזרת במחקר הענף שעוסק בטולקין ובכתביו; החלקים הדנים בתפישת המוות והאלמוות מסתייעים רבות בספרה של איימי אמנדט-רדוגה (Amendt-Raduege), "המר והמתוק: מוות ומיתה ב"שר הטבעות" של ג.ר. טולקין",¹¹ שעוסק, בהתאם לשמו, בדרכי המוות השונות של דמויות ב"שר הטבעות", בשלושת "סיפורי הרוחות" שבספר ובהשפעות התרבותיות, הפולקלוריסטיות והמיתיות על התפישה שעומדת מאחוריהם. הקריאה הצמודה ב"שר הטבעות" נתמכה בספר "The Lord of the Rings: A Reader's Companion" מאת ויין ג. האמונד (Hammond) וכריסטינה סקול (Scull), הכתוב כרשימה כרונולוגית של הערות למשפטים ומילים מתוך "שר הטבעות", המרחיבות, מסבירות ומפרשות קטעים, שמות וביטויים מהספר. כמו כן, הספר כולל את תוכן העניינים הבלתי-גמור (The Unfinished Index) ומדריך למשמעות שמות ומילים (Nomenclature of The Lord of the Rings) שחיבר טולקין. העבודה ככלל ובפרט החלק השלישי, הדן בטולקין כמיתוגרף, משלב רעיונות של אחד מגדולי חוקרי טולקין, טום שיפי (Shippey), פילולוג וחוקר ספרות אנגלית, שמייחס להיותו של טולקין פילולוג השפעה גדולה על ספריו ועל המיתולוגיה שכתב, ועוסק בכך במיוחד בספרו "הדרך לארץ התיכונה: כיצד יצר טולקין מיתולוגיה חדשה".¹² כמו כן, הפרק השלישי והמבוא במיוחד נעזרים בביוגרפיה של טולקין, שחברה על ידי האמפרי קרפנטר.

על התרגום בעבודה

"שר הטבעות" תורגם לעברית בשנת 1979 על ידי רות לבנית. בשנת 1998 יצא "שר הטבעות" במהדורה עברית חדשה, בה תרגומה של לבנית נערך ושונה על ידי העורך דוקטור עמנואל לוטם. השוני המשמעותי בין שני התרגומים קרע שסע בין חובבי טולקין בארץ ("מלחמת התרגומים"), אולם בעיני אף אחד מהתרגומים לא

¹¹ "The Sweet and the Bitter" Death and Dying in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings

¹² The Road to Middle-earth: How J.R.R. Tolkien Created a New Mythology

מצליח לשמר את יופיה של הכתיבה המקורית באנגלית, או לדייק מספיק בתרגום ארמזים, פתגמים, שמות ומונחים. אני סבורה כי השימוש באחד התרגומים בעבודה היה עשוי לשבש את הקריאה הצמודה ואת ההבנה הכללית של היצירה; לכן השתמשתי במקור האנגלי ל"שר הטבעות" באופן כמעט בלעדי. בכל זאת נותר הצורך לתרגם מספר מונחים עבור הדיון בעבודה. אפרט כאן בקצרה אילו בחירות עשיתי בתרגום. בהתאם לוטס תרגמתי את המילים "elf" כ"עלף", "ent" כ"עצן", ו-"barrow" כ"תל" (ולא "כוד"). "Sam" תועתק כ"סאם" לפי לבנית, אך מרבית השמות תועתקו לפי לוטס (למשל גנדלף, סרומן). מלבד זאת עשיתי מספר בחירות עצמאיות: "Barrow-downs" הן "גבעות התלים" ולא "ארץ-הכוכים" כפי שסברה לבנית (על אף שתרגומו של לוטס, "שפלות-התלים", אכן מניח את הדעת); "Barrow-wights" הם "רוחות-התלים" (על החלטה זו מרחיבה הערת שוליים בפרק הראשון); "The Dead Marshes" הן הביצות המתות ולא ביצות המתים (שכן אז היו "Marshes of the Dead" כמו "שבילי המתים"), ו-"Paths of the Dead" הם "שבילי המתים" ולא "נתיב המתים". שמות הכרכים ב"שר הטבעות" גם הם לפי לוטס.

בפרק השלישי מצוטטים קטעים מ"עלה מאת קטנוני" בתרגומה לעברית של מיכל אלפון; זאת משום שסברתי שהיצירה בעיקרה רעיונית ולא זקוקה לדיוק מירבי בתרגום המונחים והשמות. באופן דומה, במבוא מצוטט מתוך "על סיפורי פיות" בתרגומה של אלפון. פרט לכך, לא נעשה בעבודה שימוש בציטוטים מתוך התרגומים לעברית של ספריו של טולקין.

פרק ראשון: בין ממלכת המתים לממלכת הפיות

[Frodo:] *'I hope this thinning process will not go on indefinitely, or I shall become a wraith.'*

*'Do not speak of such things!' said Strider quickly, and with surprising earnestness.*¹³

במכתביו, טולקין שב וחוזר על הטענה שהנושא המרכזי ב"שר הטבעות" הוא מוות ואלמוות. "שר הטבעות" אכן רצוף הקשרי מוות: גיבורים נופלים בקרב, נבלים נהרגים, ואירועים משמעותיים מתרחשים בקרבה לקברים עתיקים. הטבעת האחת מאפשרת לנושאה חיים ארוכים על-טבעיים וקיים גם המתח התמידי בין העלפים בני האלמוות לבני האדם בני התמותה. אך ישנם שלושה סיפורים ייחודיים בספר השלובים בנושא האל-מוות; אלו הם הסיפורים שאיימי אמנדט-רדוגה (Amendt-Raduege) מכנה "סיפורי רוחות" (ghost stories) והם: גבעות התלים ב"אחוות הטבעת", הביצות המתות ב"שני הצריחים" ו"שבילי המתים" ב"שיבת המלך". כל אחד מהסיפורים הללו, קובעת אמנדט-רדוגה, שואב השראה מסיפורי עם ומנהגים מימי הביניים, אך טולקין משתמש בהם כדי לחזק את רעיונותיו הקשורים במוות, ובמיוחד את אי הצדק אשר באי היכולת למות - תפיסה מרכזית ביצירתו.¹⁴

בפרק זה אציע קריאה צמודה בשלושת הסיפורים הללו, תוך השוואה בינם לבין מקורותיהם המיתולוגיים והפולקלוריים, על מנת להבין כיצד השפיעו המיתולוגיות והפולקלור הצפוניים על תפישת המוות ביצירתו של טולקין. במסקנותיו של הפרק יעזר הפרק השני, המבקש לצייר קווים לדמותה של תפישת המוות בלגינדריום של טולקין.

¹³ Tolkien, J.R.R. *The Fellowship of the Ring*. New York: Houghton Mifflin Company, 1994, p.180

¹⁴ Amendt-Raduege, Amy. *"The Sweet and the Bitter" Death and Dying in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings*. Kent: The Kent State University Press, Kent, Ohio, 2018, p.5

תת-פרק ראשון : ערפל על גבעות התלים

ביום גשום, ישובים לבטח בביתו של טום בומבדיל העליו, שומעים ההוביטים את סיפוריו על גבעות התלים, חבל הארץ הגובל בביתו של טום, במרחק לא רב מגבול ארצם השלוה שלהם, הפלך (The Shire). מדבריו הם למדים על התלים הגדולים (Great Barrows), הגבעות הירוקות (green mounds), ומעגלי האבנים (stone-rings) על ראשי הגבעות ובגאיות שביניהן. שלוות הכבשים הרועות באחו מופרת על ידי חומות ומבצרים, עד שאלו נשרפים במלחמות בין ממלכות קטנות. זהב נערם על קבריהם של מלכים מתים, תלים מוקמים עליהם ודלתות האבן שלהם נחתמות. הדשא שב לבלב על הגבעות, וכבשים שוב רועות באחו, אך לאחר זמן מועט הן מסתלקות והגבעות עומדות שוממות.¹⁵ הן לא נשארות ריקות לזמן רב. כפי שאומר רוברט קירק (Kirk) בספרו משלהי המאה השבע עשרה, העולם מלא בחללים פתוחים ובמערות, ואת כולם מאכלסים יצורים.¹⁶ אכן, צל מזדחל ממרחקים אל תוך הגבעות, ובתלים העצמות נרעדות.

Barrow-wights walked in the hollow places with a clink of rings on cold fingers, and gold chains in the wind. Stone rings grinned out of the ground like broken teeth in the moonlight.¹⁷

תיאור זה של רוחות-התלים (Barrow-wights)¹⁸ מצמרר; כפי שניווכח גם בתת-הפרק השלישי, טולקין השתמש במוטיב האבנים המזכירות שיניים שבורות כדי להפיח פחד בלבבות קוראיו. התלים כבר אינם שלוים, רומז המספר; מנוחתם של הקברים העתיקים הופרה. יצורי בלהות מהלכים בהם, עצמות נרעדות, ואפילו התלים עצמם חושפים שיניים בחיוך מחריד.

רוחות-התלים מגיחות גם אל תוך אגדות ההוביטים; את האגדות האלו אף ילד לא אהב לשמוע.¹⁹ בהתחלה גבעות התלים הן מיתוס בלבד עבור ההוביטים והקוראים. טולקין מצייר קווים לדמותן בהדגרתיות ובכך מקים

¹⁵ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.128

¹⁶ Kirk, Robert (1691). *The Secret Commonwealth of Elves, Fauns and Fairies*. Ed. Andrew Lang. London: David Nutt, 1893, Chapter 1: "and no such thing as a pure Wilderness in the whole Universe".

¹⁷ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.128

¹⁸ בספריו עושה טולקין שימוש במספר מילים המתארות יצורים אל-מתים. "רפאי הטבעת" הם "Ringwraiths", האנשים המתים מדונהארו (Dunharrow) מכונים "ghosts of men" (ראו תת-פרק שלישי, "המתים רוכבים מאחור") וכאן אנו מוצאים "Barrow-wights", מילה שבחרתי לתרגם כרוחות-התלים. זאת על אף ששני התרגומים הקודמים של שר הטבעות לעברית עשו שימוש במילים אחרות: פרופסור עמנואל לוטם ב"צלמי התלים" ורות לבנית ב"שד הכוך". האחרון אינו מדויק מכל בכל, ראשית מפני שקיימים שדים בארץ התיכונה אך רוחות-התלים לא עונים על קטגוריה זו - אין מדובר ביצורים של אש ורשע כבלרוגים של מורגות, ושנית משום ש"Barrow" אינו כוך כי אם תל קבורה. המילה "צלם" היתה לטעמי רחוקה ובלתי מובנת מדי בהקשר של רוח רפאים, ולכן בחרתי לתרגם "Wight" כ"רוח", מילה נהירה יותר המתפרשת היטב בהקשר של מוות.

¹⁹ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.128

לתחייה את האגדה. באמצעות צורה ייחודית זו של סיפור סיפורים, טולקין גורם לאותה תחושה האופיינית לכתבתו שהאגדות קמות לתחייה ומהלכות על האדמה הירוקה לאור יום.²⁰

דבורה סאבו (Sabo) סבורה כי התלים ואגדות ההוביטים העוסקות בהם משמשים דוגמה לסימון גבולות בתרבות ההוביטים; הם מסמלים את הסכנות הטמונות בהתרחקות מן האזורים המוכרים.²¹ אכן, כשעליהם לחצות את גבעות-התלים כדי להמשיך במסעם, טום בומבדיל מזהירם כנגד הסגת גבולות, ביעצו להם שלא יתעסקו עם אבנים עתיקות או רוחות-תלים קרים, או יציצו לתוך בתיהם. עצה שימושית נוספת שהוא מספק היא שאם יתגלגלו לכדי מעבר ליד התלים, מוטב לו יעברו על פניהם בצד המערבי.²²

העצה בדבר עקיפת התלים מצד המערבי קלה להבנה, משום שטולקין מעניק לכיוון מערב בספריו חשיבות רבה.²³ ההשוואה בין מזרח כמייצגו של הרשע למערב כמייצגו של הטוב חוזרת על עצמה ב"שר הטבעות".²⁴ אך פרט לסיבות הללו, האמונד וסקול (Hammond & Scull) מציינים כי טולקין מסתמך על אמונה שנפוצה בקרב הקלטים כי הליכה בכיוון השעון, או בכיוון השמש, מביאה מזל טוב.²⁵

טום גם מלמד את ההוביטים שיר קריאה לעזרה קצר למקרה שיזדקקו לעזרתו, ולמחרת הם מתחילים במסעם. אווירת המתח מועצמת על ידי תיאור הרוח ההולכת ופוחתת עד שנדמה כי האוויר עומד במקומו, המחסור

²⁰ טולקין עצמו מביע רעיון זה, במילותיו של פרש מהרוהירים (Rohirrim):
"Do we walk in legends or on the green earth in the daylight?"
Tolkien, J.R.R. *The Two Towers*. London: Unwin Hyman, 1990, p.39

על כך מרחיב הפרק השלישי.

²¹ Sabo, Deborah. "Archaeology and the Sense of History in J.R.R. Tolkien's Middle-earth." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 26.99/100 (2007), p.98

²² Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.131

²³ זהו הכיוון בו נמצאות הממלכות הברוכות (Blessed Realms), בהם שוכנים הולאר (Valar), אלי ארדה. ראו:
Hammond, Wane G. and Christina Scull. *The Lord of the Rings: A Reader's Companion*. Bury St Edmunds: Houghton Mifflin Company, 2005, p.766

אלנדיל (Elendil) ובניו איסילדור (Isildur) ואנריון (Anárion), מקימי הממלכות גונדור (Gondor) וארנור (Arnor), הגיעו מהאי נומנור (Númenor) ששכן ממערב לארץ-התיכונה. באי שכנה ממלכתם החזקה ביותר של בני האדם עד שטבע בים. ראו:
Tolkien, J.R.R. *The Silmarillion*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2001, pp.290-292

אחדים מבני בניהם הם לוחמים דגולים ואציליים שעודם מהלכים על פני האדמה, ומכונים "דונאדיין" (Dúnedain), שפירושו בשפת העלפים סינדארין (Sindarin) "אנשי המערב". ראו:

Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.226

המערב נחשב שטחם של העמים החופשיים (Free Peoples), שאינם כפופים לשלטון האופל של סאורון שממלכתו, מורדור (Mordor), נמצאת ממזרח לנהר הגדול אנדואין (Anduin). ראו:

Tolkien, J.R.R. *The Return of the King*. New York: Ballantine Books, 1994, pp.168, 129, 173

²⁴ ממערב, לדוגמה, שומעים האחים פרמיר (Faramir) ובורומיר (Boromir) את הקול המורה להם בחלום לבקש את החרב שנשברה, בזמן ששמי מזרח מתקדרים.

Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.239-240

²⁵ "As the hobbits are going north, passing the barrows on the west would be going *deasil* 'sunwise or clockwise', considered to be auspicious by the Celts; whereas to pass on the east would be going *withershins* or *widdershins* 'against the sun, anti-clockwise', which was considered unlucky and likely to cause disaster."
Hammond and Scull. 2005, p.141

בעצים ומים, הדממה המופרת רק על ידי הרוח וצווחותיהן הבודדות של ציפורים משונות, והאובך שיורד על הגבעות.²⁶ כפי שנראה גם בתת-הפרק השני, כל אלו הם מוטיבים חוזרים בכתבתו של טולקין המתריעים על קרבתו של האל-מוות העוין.

ההוביטים עוצרים בצהריים על פסגה שממזרחה מתנשאות גבעות גבוהות וירוקות שעל ראשיהן תלים ואבנים עומדות; על הגבעה עליה הם עומדים ניצבת אבן בודדה, חסרת צורה אך בעלת חשיבות: כסימן דרך, אצבע שומרת, ובמיוחד כאזהרה.²⁷ ההוביטים פועלים בניגוד לעצותיו של בומבדיל ונשענים על אבן עתיקה כשפניהם מזרחה.²⁸ המספר רומז כי התנומה הפתאומית שנופלת עליהם מקורה בהפרת עצותיו של בומבדיל.²⁹ כשההוביטים מתעוררים ערפל אופף את הגבעות. זהו השלב הבא ברמזים שטולקין מציב כאזהרה לקיומו של האל-מוות. שוב מאפייני הדממה, האוויר העומד, הערפל וטשטוש הראייה, אך הפעם הם ספוגים בקור, המדגיש את ההתקרבות למוות. ההוביטים נמצאים על אי בים של ערפל. צל מזנק ממזרח (שוב יש לכיוונים כאן תפקיד סימבולי - הצל, הסכנה, עולה מהמזרח). הערפל מתקשת מעל לראשם כגו וסוגר אותם בהיכל של ערפל שעמוד התווך המרכזי שלו הוא האבן העומדת.³⁰

המספר מתמקד כעת בפרודו, המוביל את רעיו לכיוון מה שהוא מזהה כפרצה בין הגבעות; לפתע מתברר כי טעה ואלו שתי אבנים עומדות ענקיות, הנוטות מעט זו כלפי זו, כעמודי תווך של דלת חסרת גג, בדומה לדלת האפלה בפתח "שבילי המתים" שנידונה בתת-הפרק השלישי. סאבו מכנה זאת "שער קלאסי לשאול".³¹ פרודו מופרד מחבריו, זועק בשמם ושומע את קולותיהם מחפשים אותו ואחר כך קוראים לעזרה. בחשכה המוחלטת הוא מגיע לראש הגבעה. משתררת דממה, אך הרגיעה החלקית לא מפיגה את המתח - להפך, היא מעצימה אותו, כשקט שלפני הסערה. רוח פרצים מנשבת ומסלקת את הערפל; לאור הכוכבים מגלה פרודו כי הוא עומד על ראשה העגול של גבעה ופניו דרומה. מהמזרח נושבת הרוח הנושכת, ומימין, כנגד שמי המערב, מתנשאת צורה שחורה כהה. שם עומד תל קבורה ענק. הקורא הזהיר ישים לב שפרודו מפר שוב, שלא בכוונה, את עצתו של טום בומבדיל. כבסיפור אימה טהור, פרודו הקורא לחבריו נענה לבסוף:

²⁶ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, pp.131, 133

²⁷ דמיונה לאבן בפתח ההר הרדוף ב"שיבת המלך" נידון בתת-הפרק השלישי.

²⁸ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.134

²⁹ השימוש במילים (ההדגשות שלי) "these things are, perhaps, enough to explain what happened" מעיד כי ישנו סיכוי גבוה שהיתה סיבה נוספת, נסתרת, לתנומה הפתאומית שנפלה על ההוביטים - "a sleep they had never meant to take".

Ibid

³⁰ *Ibid*, pp.134-135.

³¹ Sabo. 2007, p.98

'Here!' said a voice, deep and cold, that seemed to come out of the ground. 'I am waiting for you!'³²

פרודו נופל בזעקת שבר, ובהביטו מעלה ניתנת לנו ההצצה הברורה ביותר למראהו של רוח-תלים שאנו מקבלים לאורך כל הסיפור. פרודו רואה דמות גבוהה וכהה כמו צל על רקע הכוכבים, גוהרת מעליו; הוא חושב שהוא רואה שתי עיניים, קרות מאד למרות האור החיוור שמאיר אותן כמו ממרחקים. אחיזה חזקה וקרה יותר מברזל תופשת בו; המגע הקר מקפיא את עצמותיו והוא מאבד את הכרתו. כשהוא פוקח את עיניו הוא מבין שהוא כלוא בתוך תל קבורה. לראשו עולות האגדות המספרות בלחש על כשפיהם האיומים של רוחות-התלים. החשכה שסביבו מפנה מקום לאור ירקרק חיוור שנדמה שבוקע ממנו עצמו ומהרצפה. לידו שוכבים חבריו, פניהם חיוורים כמוות (deathly pale). השימוש בהקבלה למוות אינו מקרי; כפי שניווכח בהמשך, טולקין הרבה להשתמש במונחים הקשורים במוות בסיפורי האל-מוות בספריו. המספר ממשיך בתיאור של פנים התל, המלא באוצרות קרים של זהב, חרבות ומגנים. ההוביטים כותרו בנזרים ובשרשראות זהב, ולאצבעותיהם נענדו טבעות רבות. האוצרות יקרי הערך הנחים בתלי קבורה הם מאפיינים בולטים של המיתוסים הנורדים בהם נדון בהמשך תת-הפרק.³³

מארי לוקלין (Loughlin) טוענת כי סידורם של ההוביטים בתוך התל נועד להגחך את הערכים וההיסטוריה של המתים הקבורים שם; רוחות-התלים קברו אותם חיים בלעג לאותה צורה שנקברו המתים המקוריים. דרך ההשתלטות על עצמותיהם וקבריהם של המתים, רוחות-התלים הכריחו אותם לעשות את שסרבו לעשות בחייהם, ולהפוך למשרתי האויב.³⁴ אולם לדעתי אין הם היחידים: גם רוחות-התלים עצמם הם קרבנות של אותה כפייה לשרת את האויב. טולקין רומז לכך בשיר שפרודו שומע, בו הלילה תוקף את הבוקר שנקטף מבין אצבעותיו, והקור מקלל את החום אליו הוא רעב, ובהמשכו, מעין לחש שנועד להקפיא את הישנים ולקוברם חיים בתוך התל, המשדר יאוש ושנאה - לכוכבים, לשמש ולירח, לים וליבשה. טולקין רומז כאן לרעיון חשוב: בבסיסו, רוח-התלים כמה לטוב ולאור היום; אך משאלו נאסרו עליו והוא נלכד בחשכה, כל שנותר לו הוא להביע שנאה עזה לאותם הדברים שאין ידו משגת. נכפה עליו להישלח לחלל את הקברים, הוא הפך אומלל ומרושע, כבול לעולם החיים כנגד רצונו. אין זו הפעם היחידה שטולקין מציג רעיון זה: בדומה לרוח-התלים, הכבול לחיים אף על פי שהוא כבר מת, ישנו יצור אחר שנכבל לחיים כנגד רצונו ושלא כדרך הטבע, לא על ידי מתת האלמוות

³² Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.136

³³ *Ibid*, pp.136-137

³⁴ Loughlin, Marie H. "Tolkien's Treasures: Marvellous Objects in The Hobbit and The Lord of the Rings." *Tolkien Studies* 16 (2019), p.38

כי אם על ידי כוח אפל, והפך מהוביט פשוט וטוב ליצור מאוס ומרושע, המקלל את השמש ואת הירח ומסתתר מפניהם. מעניין לציין כי ניתן לזהות מאפיינים דומים לא רק בין היצור גולום (Gollum) לרוח-התלים של טולקין, אלא גם בין גולום לרוחות הנורדיות מהן שאב טולקין השראה לרוחות-התלים שלו, הדראוגר. בתת-הפרק הבא נזהה גם דמיון בינו לתופעות הפנים המתות בביצות המתות.

הסבר שונה מציע פטריק קלאהן (Callahan), הכותב כי לרוחות-התלים צורך לצוד את החיים משום שאצל טולקין היצורים המרושעים חייבים לשאוב את מהותם מהטוב. הם עצמם חסרי ממשות, רוחות או עיניים חסרות גוף, ולכן עליהם לינוק את חומריותו של הטוב.³⁵ לפי דעתי קלאהן שוגה כאן בעשותו הכללה לכלל יצירתו של טולקין על סמך מקרה פרטי אחד. הוא לא מביא הוכחות לטענתו משאר הספר, ומתיחס רק לרוחות-התלים. הוא מבודד רעיון כללי מתוך מקרה אחד ומכיל אותו על אותו המקרה. טענתי שלי, שעל רוחות-התלים נכפה לשרת את הרוע ולכן הם כמהים לטוב שנלקח מהם, נראית לי מתאימה יותר, מאחר והסתמכה על דוגמאות שונות בכתביו של טולקין.

לוקלין מצביעה על חשיבותן של פעולותיו של פרודו, המסכל את תכניתם של רוחות-התלים בהתאם לאותם ערכים של גבורה ורעות שקידשו אותם לוחמים מתים בתל שחיללו הרוחות.³⁶ הוא מתגבר על הזוועה שהוא חש וכורת את היד המגששת לכיוון החרב שעל צוואר חבריו. החרב מתנפצת עד הניצב, נשמעת צרחה והאור המוזר נעלם. פרודו נזכר בשיר הקריאה לעזרה שלמד וקורא לטום בומבדיל, שלאחר רגע ארוך עונה בשירה, מגיע לתל, מפנה חלק מהאבנים ופותח פתח לאור היום ולעולם שבחוץ. ההוביטים לא זזים, אך הגוון החולני עוזב את פניהם והם נראים כשקועים בתרדמה עמוקה. טום נכנס לחלל האפל ומזמר שיר שמגרש את הרוח מהתל; מילותיו מנדות את רוח-התלים לארצות שממה רחוקות ולחשכה הנצחית. בכך נראה שהוא גם מתיר את הלחש הכובל את הרוח המת לעולם החיים. התוצאה מיידיית - חלק מהחדר הפנימי קורס ונשמעת צווחה ארוכה ומתמשכת המתפוגגת במרחק. טום ופרודו מוציאים את שאר ההוביטים החוצה, טום מעיר אותם בעזרת שיר ומרי, המנסה להיזכר כיצד הגיע לשם, אומר שאנשי קארן דום (Carn Dûm) התנפלו עליהם בלילה וניצחו, ומקונן על החנית שפלחה את לבו. נראה שבהיותו בתל חלם את שעותיו האחרונות של האדם הקבור שם. ורלין פליגר (Flieger) סבורה כי חלומו של מרי משמש בנרטיב ככלי עזר ליצירת תחושה שהעבר הוא חלק משמעותי מההווה,³⁷ ובעיני ניתן לראות בו גם דוגמה לתחושת העומק בה ידון הפרק השלישי.

³⁵ Callahan, Patrick J. "Tolkien, Beowulf, and the Barrow-Wights." *Notre Dame English Journal* 7 (1972), p.8

³⁶ Loughlin. 2019, p.38

³⁷ Flieger, Verlyn. "The Curious Incident of the Dream at the Barrow: Memory and Reincarnation in Middle-earth." *Tolkien Studies* 4 (2007), p.108

מהאוצר שמוציא טום בומבדיל מהתל הוא בוחר סיכה בגווני כחול בשביל גולדברי רעייתו, ופגיונות ארוכים וחדים, שצורתם צורת עלה, עבור ההוביטים. הפגיונות המעוטרים בדוגמה אדומה וזהובה דמויית נחש הם מלאכת מחשבת מופלאה, נתונים בנדנים שחורים ממתכת משונה, קלה וחזקה, ומשובצים אבני חן בצבעי הלהבות. הפגיונות משומרים להפליא, ללא חלודה או מגע יד הזמן, בשל מעלה של הנדנים או בשל הכישוף שנח על התל. טולקין משתמש כאן באקפרסיס - תיאור ספרותי של יצירת אמנות ויזואלית.³⁸ הירידה לפרטי-פרטים בתיאור הפגיונות, עיצובם וקישוטיהם, מראה את תשומת הלב שהקדיש טולקין לכל פריט ולכל פרט בעולם שכתב. טום מספר כי חושלו על ידי אנשי המערב, אויביו של שר האופל וממלכת הרשע אנגמר. את שאר הפריטים משאיר טום על ראש התל בדשא, ומכריז עליהם כמותרים לכל המוצא, לציפורים, לחיות, לעלפים או לבני אדם, ולכל יצור טוב לב. רק כך כישופו של התל יסור ואף רוח-תלים לא ישוב אליו.³⁹ רן בר-זיק והאמונד וסקול מציינים כי שבירת הכישוף קשורה בחטא מרכזי ביצירתו של טולקין, החמדנות. כשטום בומבדיל מוותר על השלל, הוא מסיר מעליו את הקללה שכנראה רבצה עליו, ויתכן שהיתה דובקת בכל מי שיצרו היה מתגבר עליו והיה מכריז על האוצר כשלו - מעגל אינסופי של חמדנות ואלימות, שנקטע על ידי נדיבותו של בומבדיל.⁴⁰

גבעות-התלים אינן פרי דמיונו של טולקין בלבד; הן שואבות השראה ממקומות דומים בעולמינו. לפי הגדרתה של הארכיאולוגית קרוליין מלון (Malone) למונח "barrow", מדובר בתל עשוי אדמה, לעתים קרובות מכוסה בעשב, שהוקם מעל קבר עתיק.⁴¹ אך אם, כפי שמציין טולקין, המילה "Barrow" היא חידוש ארכאולוגי על סמך מילה ארכאית עבור תל קבורה פרהיסטורי,⁴² והמילה "Wight" לפי הגדרתה של הפולקלוריסטית קתריין בריגס (Briggs) היא מונח מעורפל לתיאור רוח או פיה על-טבעית,⁴³ הרעיון של יצורים על-טבעיים החיים בגבעות ובתלים אינו חדש כלל וכלל.

באנגליה, ויילס ואירלנד רווחת האמונה כי מרבית הפיות, גדולות כקטנות וידידותיות כזדוניות, חיות מתחת לפני האדמה.⁴⁴ ו.י. אוונס-ונץ (Evans-Wentz), שאסף עדויות מהאזורים הכפריים של האיים הבריטיים לשם

³⁸ הולצמן, אבנר. "שירת הפסלים והתמונות - אקפרסיס בשירה העברית החדשה." מחקרי ירושלים בספרות עברית ט"ו (תשנ"ה), עמ' 248.

³⁹ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.142

⁴⁰ בר-זיק, רן. "פרק 8 - ערפל בארץ הכוכים." 31 אוקטובר 2008. נומנור: על טולקין ויצירתו. <<http://www.numenore.com/218/>>.

Hammond and Scull. 2005, p.146

⁴¹ Melone, Caroline. *Neolithic Britain and Ireland*. Stroud: Tempus Publishing, 2001, p.112: "The term barrow refers to an earthen - often turf covered - mound over an ancient tomb."

⁴² Hammond and Scull. 2005, p.766

⁴³ Briggs, Katharine Mary. *The Fairies in Tradition and Literature*. London: Routledge & Kegan Paul, 1968, p.223

⁴⁴ *Ibid*, p.12

מחקר על האמונה בפיות בארצות הקלטיות (וזהו גם שם ספרו) בראשית המאה העשרים, תיעד סיפור ולשי המתאר רועה שעקב אחר פיה עד לאבן עומדת (menhir) וצפה בו דופק על האבן שלוש פעמים, מרים אותה ומגלה שביל צר עם מדרגות היורדות מטה, ממנו יוצא אור כחלחל-לבן. לאחר שהוא נכנס פנימה הוא רואה עולם יפהפה עם יערות, נהרות והרים.⁴⁵

מיקומו של "העולם האחר" (Otherworld) במיתולוגיה הקלטית לא היה מרוחק ומופרד מעולמינו. להפך, הוא היה על כדור הארץ עצמו. לרוב הוא מתואר כממלכה בלב האוקיינוס, אך לעתים הוא ממוקם בסיפורים במקום הרגיל שהשתרש בסיפורי הפיות המאוחרים יותר: מתחת לאדמה. זהו עולם תת-קרקעי שהכניסה אליו היא דרך מערות, גבעות או הרים, ומאוכלס בסוגים רבים של יצורים בלתי נראים - שדים, צללים, פיות ואפילו אלים. עולם זה מחולק לממלכות תחת מלכים ומלכות בני הפיות, ממש כשם שעולם בני התמותה מחולק כך; ובמיתולוגיה האירית ידוע כי

[...] the Tuatha De Danann or *Sidhe*-folk, after their defeat by the Sons of Mil at the Battle of Tailte, retired to this underground world and took possession of its palaces beneath the green hills and vales of Ireland...⁴⁶

הטואת'ה דה דנאן (Tuatha De Danaan), שמשמעות שמה היא "אנשי האל שאמו היתה דנה", היו שבט אגדי שהגיע מצפון, כבש את אירלנד וחי בה. במיתולוגיה האירית הם ידועים בכשפיהם, בגבורתם ובחכמתם שעלו על בני כל העמים האחרים. על אף שהמקורות הראשוניים עוסקים בהם כאילו מדובר בבני אדם, ניכרים בהם סממני אלים.⁴⁷ לפי ספר הפלישות לאירלנד (*Lebor Gabála Érenn, The Book of the Takings of Ireland*) (or *The Book of Invasions*) מהמאה האחת עשרה, גם הטואת'ה דה דנאן נכבשו בתורם, על ידי בני מיל הנחשבים אבותיהם של תושבי אירלנד המודרניים.⁴⁸ הטואת'ה דה דנאן נסוגו לגבעות הירוקות של אירלנד והמשיכו להתערב בחייהם של האירים. מכאן ואילך הם נודעו בתור ה"אייש שיי" (Aes Sidhe / Aos Sí), אנשי התלים, או בקצרה השי (Sí / Shee), מילה המתארת הן את תלי הפיות הן את שוכניהם.⁴⁹ נראה כי בתחילה היו

⁴⁵ הספר "The Fairy-Faith in Celtic Countries" נמצא באתר "Project Gutenberg":
Evanz-Wentz, Walter Yeeling. *The Fairy-Faith in Celtic Countries*. Oxford: Oxford University Press, 1911.
<<https://www.gutenberg.org/files/34853/34853-h/34853-h.htm>>, p.161

⁴⁶ *Ibid*, pp. 332-333

⁴⁷ O'Conor, Norreys Jephson. "The Early Irish Fairies and Fairyland." *The Sewanee Review* 28.4 (1920), pp.546-547

⁴⁸ *Lebor Gabála Érenn: Book of the Taking of Ireland*. Ed. and Trans. R. A. S. Macalister. Dublin: Irish Texts Society, 1941. <<http://www.maryjones.us/ctexts/lebor5.html>>.

⁴⁹ O'Conor. 1920, pp.546-547

הטואת'ה דה דנאן אלי הפנתיאון הקלטי, אך עם בא הנצרות לאירלנד במאה הארבע עשרה, ובמיוחד עם הגעתו של פטריק, גדול המיסיונרים באירלנד, בשנת 432, הפיצה הכנסייה את האמונה כי הטואת'ה דה דנאן נשלחו אל מתחת לפני האדמה, אל עולם תת-קרקעי, ונגזר עליהם לחיות בתלי הפיות, שם הם אכן חיים עד ימינו אנו. כך הם כבר לא היו מוקד המיתולוגיה ומרכז האמונה של בני האי, אך הכנסייה גם לא צלחה בהשכחתם מלב - הם נעשו נושא לסיפורי עם ואמונות טפלות, שרידים לעבר האילי של אירלנד שלא היה בכוחה של הנצרות לגרש. במשך מאות רבות בהן היו האמונות באנשי השי משניות לאמונה המרכזית בנצרות, חדרו השפעות חיצוניות, מהגמדים של המיתולוגיות הסקנדינביות למשל, לתודעה האירית, ותכונותיהם של אנשי השי התערפלו והתערבבו עם תכונותיהן של דמויות מיתיות אחרות. מאלים עוצמתיים הם הפכו לפיות נמוכות קומה, ובתיהן בגבעות ובתלים זוהו כמוקדים לעל-טבעי.⁵⁰

לפי איש הכנסייה הסקוטי רוברט קירק, האמונה הקלטית היא שאין לגעת במקומות המכונים "גבעות הפיות" (Fairy-hills), לכרות מעציהם או לחפור בהם, משום שבתוכם שוהות נשמותיהם של אבותיהם. הגופות עצמן קבורות בחצר הכנסייה הסמוכה, ובאחרית הימים, כך הם מאמינים, יקומו הגופות ויתאחדו עם הנשמות הממתינות להם בתלים. עד אז נראה כי יש לנשמות יכולת תנועה, בעזרת גופים העשויים אוויר, ובאפשרותן לשוטט הרחק מהתלים.⁵¹ בהקדמתו להדפסה הראשונה של הספר, בשנת 1893, מציין הפולקלוריסט אנדרו לנג (Lang) כי למעשה תלי הפיות הוקמו הרבה לפני שהופיעה ראשונה הכנסיות; אין ספק, הוא כותב, כי הכנסיות נבנו לצד התלים בשל היותם אתרים בעלי אופי מקודש.⁵²

התלים עצמם נבנו הרבה לפני תחילת התרבות הקלטית. ארכיאולוגים משייכים את תלי הקבורה באירלנד ובבריטניה לתקופה הניאוליתית, האחרונה שבחלקי תקופת האבן. תלים נאוליתיים בדרך כלל מאורכים וצורתם דמויית טרפז, אך ביוורקשייר שבאנגליה הם לעתים עגולים. ראשוני התלים נבנו בין השנים 3900 ו-3500 לפני הספירה, ובחלקם נעשה שימוש סדיר עד לשלהי האלף השלישי לפני הספירה.⁵³

ניתן לזהות כאן קווי דמיון בין "שר הטבעות" להיסטוריה של אנגליה ואירלנד. בשעת כתיבת "שר הטבעות" עברו כמעט ששת אלפים שנים מאז הוקמו התלים בבריטניה; למרות גילם, חשיבות מיוחדת ניתנת להם גם שנים רבות לאחר שחלפו התרבויות שהקימו אותם; באירלנד ובסיפורי העם האיריים שוכניהם הנוכחיים של

⁵⁰ Winberry, John J. "The Elusive Elf: Some Thoughts on the Nature and Origin of the Irish Leprechaun." *Folklore*, vol. 87, no. 1, 1976, pp. 70-71

⁵¹ Kirk (1691). Ed. Andrew Lang. 1893, Chapter 10

⁵² *Ibid*, p.xxxiv

⁵³ Melone. 2001, p.112

של התלים אינם בונים המקוריים: כמה אלפי שנים לאחר שהוקמו התלים באירלנד, נאלצו הטואת'ה דה דנאן לברוח אליהם ולדור בתוכם.

בשעת התרחשות "שר הטבעות" עמד מניין השנים שחלפו מאז בנייתן על קרוב לשבעת אלפים; אנשי המערב השבים לארץ התיכונה הראו כבוד מיוחד לגבעות התלים, בקברם בהן את גדולי גיבוריהם ומלכיהם, זמן רב לאחר שחלפו התרבויות שהקימו אותם; בארץ-התיכונה ובאגדות ההוביטים שוכניהם הנוכחיים של התלים אינם בונים המקוריים: כמה אלפי שנים לאחר שנבנו, נשלחו רוחות זדוניים מאנגמר ומרהודאור לאכלס את התלים.⁵⁴

הרוחות הזדוניים נודעו כ"רוחות-התלים"; הטואת'ה דה דנאן הפכו ל"אייש שיי" - מילולית, אנשי התלים, ולעתים בפשטות "שיי", תל-פיות. קירק כבר הבהיר כי בעיני הקלטים ישנו קשר חזק בין התלים לרוחות; הם מאמינים, כך כתב, כי רוחות אבותיהם שוכנות בתלים. גם הפיות עצמן מזוהות לעתים עם המתים. אוונס-וונץ מצטט עדויות שונות הטוענות כי הפיות הן-הן רוחותיהם של המתים. חלילן אירי מהעיר גאלווי סיפר כי יש סוג של פיות שאינו אלא רוחותיהם של גברים שפעם חיו על פני האדמה, והבנשי היא ידידה או קרובת משפחה מתה המופיעה לתת אזהרה לידידה או קרוביה החיים;⁵⁵ לאמירה זו חשיבות רבה, מאחר ומשמעותה המילולית של המילה "בנשי" היא אשת-שי, או אחת מבנות הפיות, ודבר זה ממחיש בצורה הטובה ביותר, אולי, את הקשר ההדוק בין הפיות למוות:

The banshee (from ban [bean], a woman, and shee [sidhe], a fairy) is an attendant fairy that follows the old families, and none but them, and wails before a death. Many have seen her as she goes wailing and clapping her hands.⁵⁶

⁵⁴ התלים של טירן גורת'ד (Tyrn Gorthad), כפי שנקראו גבעות-התלים בעבר, היו עתיקים מאד, ורבים מהם נבנו עוד בעידן הראשון (ההוביטים מגיעים אליהם רק בשנת 3018 של העידן השלישי, כ-6459 שנים לאחר קץ העידן הראשון), בידי אבותיהם הקדומים ביותר של בני האדם. כשהגיעו אנשי המערב, בני נומנור, לארץ התיכונה, הם ייחסו חשיבות רבה לגבעות הללו וקברו בהן רבים משריהם ומלכיהם. בסביבות שנות 1600-1700 בעידן השלישי יצאו רוחות מרושעים (evil spirits) ממלכות הרשע הצפונית אנגמר (Angmar) ורהודאור (Rhudaur), נכנסו לתלים הנטושים והשתכנו שם. יש האומרים כי ההוביטים נכלאו בקברו של נסיך ממלכת קרדולן (Cardolan) האחרון, שנפל במלחמה בשנת 1409 של העידן השלישי מול צבאו של המלך-המכשף מאנגמר (מנהיגם של הנאזגול (Nazgûl), רפאי הטבעת). קארן דום היא בירתה העתיקה של ממלכת אנגמר; הגיוני אפוא כי מרי חווה את שחזור מותו של נסיך קרדולן במלחמה מול אויביו.

Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.347, 350-351

— *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.142

⁵⁵ Evanz-Wentz. 1911, pp.39-40

⁵⁶ Yeats, William Butler. *Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry*. London, 1888, p.108

עד אחר שראיין אוונס-ונץ, מהכפר קילמסן שבאירלנד, מסביר כי לפי האמונה המקומית, הפיות הן רוחותיהם של המתים, ומזכיר בני אצולה איריים שקיבלו סיוע בעת צרה מצבא של מתים שחיו באחת הגבעות.⁵⁷ לאחר עדויות נוספות התומכות באמונה זו מסכם אוונס-ונץ כי

We have here, as in so many other accounts, a clear connexion between the realm of the dead and Fairyland.⁵⁸

המסגרת לסיפור גבעות התלים, אם כך, אפופה אווירה קלטית: יצור על-טבעי הנשלח אל תוך הגבעות הירוקות ומשתכן בתוך תלי הקבורה העתיקים אך רבי-ההוד היושבים עליהן, שנבנו אלפי שנים קודם לכן בידי בני אדם קדומים; הפלישה החיצונית אל תוך מבנים קיימים, שבמקור לא שימשו למטרות זדוניות, ואף נחשבו לעתים אתרים מקודשים. גם תיאור הנוף מזכיר את אירלנד הירוקה, והאבנים העומדות הן מאפיין בריטי מובהק; אפילו הקרבה של גבעות התלים לבתיהם של ההוביטים בפלך מזכירה את קרבתם של תלי הקבורה בעולמינו שלנו לביתו האנגלי של טולקין.

טולקין לקח את המסגרת הקלטית, שעלולה להיות נעימה וירוקה בפני עצמה, ומילא אותה בתוכן נורדי. הוא כמעט מרמז זאת בספר עצמו: רוחות-התלים נשלחו לגבעות הירוקות מאנגמר, הממלכה הצפונית ביותר בארץ התיכונה, בדומה ליצורי הבלהות ששלח טולקין לנוף הקלטי מסקנדינביה הצפונית. לילה ירד על גבעות התלים.

באגדות הנורדיות מופיעים יצורים אל-מתים מחרידים, גופות מהלכות החיות בתלים. הדראוגר (Draugr) מתוארים לעתים תכופות כמלכים או אצילים שבנו לעצמם תל קבורה, אגרו בו אוצר ולעתים גם מזון ומשקה, נטלו עמם אדם נוסף - אח, רע קרוב, אישה או עבד שנולד באותה שעה בה נולדו הם עצמם - ונכנסו לתל, שנחתם בעקבותם. הדראוגר מתוארים לעתים קרובות כמפלצות קנאיות השומרות על זהבן. גיבורי הסיפורים הסקנדינביים לחמו בדראוגר, כרתו את ראשם ולקחו את זהבם; על ידי כריתת ראשם ניתנה לדראוגר האפשרות לעבור להיכלו של אודין (Odin), האל המרכזי במיתולוגיה הנורדית והאחראי על המתים הגיבורים, בין שאר תפקידיו, או להיוולד מחדש. הסקנדינביים האמינו כי לדראוגר היכולת להפוך אדם למשורר דגול.⁵⁹ חוקרת ימי

⁵⁷ Evanz-Wentz. 1911, pp.33-34

⁵⁸ Evanz-Wentz. 1911, pp.72

⁵⁹ Chadwick, N. K. "Norse Ghosts (A Study in the Draugr and the Haugbúi)." *Folklore*, vol. 57, no. 2, 1946, pp.50-65

הביניים נורה ק. צ'דוויק (Chadwick) מונה סיפורים המדגימים את אופיין של רוחות הרפאים הנורדיות, וכותבת כך :

...the *draugr*, or the *haugbúi*, "barrow dweller", as these Scandinavian ghosts, or rather animated corpses, are called... frequently come out of their barrows, and walk, or even ride abroad, which is thought by the living to be an undesirable habit. This occurs most frequently in the evening; but it sometimes happens that a mist or temporary darkness heralds their approach even by day.⁶⁰

הדמיון בין הדראוגר לרוחות-התלים מרשים.⁶¹ האוצרות שנאמר שמסתתרים בתלים של הדראוגר משותפים גם לתלים של רוחות-התלים, שבתוכם ראה פרודו "many treasures, of gold maybe",⁶² ומתוכם הוציא טום בומבדיל כמויות גדולות של פריטים יקרי ערך. צ'דוויק כותבת כי לעתים ערפל מבשר את בואם של הדראוגר; הערפל הוא מוטיב בולט מאד גם אצל רוחות-התלים, כפי שראינו עכשיו בקריאה הצמודה של הפרק "ערפל על גבעות התלים", שגם שמו מעיד על כך. הדראוגר נכנסו לתל בעודם בחיים; גם פרודו ורעיו, בהחטפם והחזקתם בתל הקבורה, עוברים למעשה תהליך של קבורה בעודם חיים. הרעיון כי כריתת ראשו של הדראוגר מסלק אותו מהעולם גם הוא מוצא הד ב"שר הטבעות": פרודו אמנם לא מסיר את ראשו של רוח-התלים, אך הוא בהחלט כורת את היד המגששת.⁶³

באחד הסיפורים הגיבור מקולל כי לעולם לא יוכל להיות לבדו בחשכה, כי עיניו של הדראוגר שהרג, כשהתגלגלו מעלה ולכדו את ברק הירח, ירדפו אותו.⁶⁴ בדומה לכך, פרודו, בהביטו ברוח-התלים על ראש הגבעה, מצליח לראות רק דמות גבוה וכהה כמו צל, ושתי עיניים, קרות מאד אך מוארות באור חיוור. זהו הפרט הפיזי היחיד בדמותו של הרוח שהוא מבחין בו.⁶⁵

⁶⁰ Chadwick. 1946, p.54

⁶¹ ההשוואה בין הדראוגר לרוחות התלים נעשתה בעקבות הפרק "Haunting the Dead" בספרה של אמנדט-רדוגה "The Sweet and the Bitter: Death and Dying in J.R.R. Tolkien's *The Lord of the Rings*"

⁶² Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.137

⁶³ קשה לדעת אם היד היתה שייכת לרוח-התלים עצמו, אף כי מריון פרט (Perret), במאמרה על ידיים בשר הטבעות, סבורה שכן. ראה:

Perret, Marion. "Rings Off Their Fingers: Hands in the Lord of the Rings." *ARIEL: A Review of International English Literature* (1975), p.60

⁶⁴ Fox, Denton and Hermann Pálsson (Trans.), *Grettir's Saga*. University of Toronto Press, 1974, pp.78-80

⁶⁵ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.136

כפי שכבר הזכרנו, אחת התכונות שלעתים הדראוגר מתאפיינים בהן היא יכולת להפוך אדם הלך על תליהם למשורר דגול. מעניינת ההשוואה עם תל הקבורה בו נכלאו ההוביטים ב"אחוות הטבעת", בו השירה נפוצה למדי: רוח-התלים שר ומדקלם, פרודו שר בקריאה לעזרה לטום בומבדיל, וכשהאחרון מופיע גם הוא שר - בבואו מחוץ לתל, בגרשו את רוח-התלים, ובהעירו את ההוביטים לאחר שנשא אותם יחד עם פרודו החוצה.

טולקין לוקח את הנוף הקלטי היפהפה, יחד עם התלים האיריים והבריטיים, ומאכלס אותם ביצורי בלהות שכמו נמלטו הישר מהסיוטים הסקנדינביים; אך הוא גם מדגיש כי רוחות-התלים אינם בונייהם או שוכניהם המקוריים של התלים. הם תוצאה של מלאכת זדון שכיוון המלך-המכשף מאנגמר. לפני בואם, בשיא גדולתן של ממלכות האדם הצפוניות, ייחסו אנשי המערב חשיבות רבה לתלים; הם עבודה קדומה של אבות אבותיהם, אלפי שנים קודם לכן, וגם מקום קבורתם של מלכי בני האדם הדגולים. התלים היו, בעבר, מקומות שזכו לכבוד רב ואף היו כמעט מקודשים, ממש כשם שהתלים ברוהן הם מקום של שלוה, כבוד וזיכרון.⁶⁶ טולקין שוזר בגבעות התלים את אחד מחוטי המחשבה המשמעותיים ביותר הנוגעים בתפישת המוות והאלמוות ביצירתו - המוות אינו דבר רע; היכולת לעזוב את מעגלי העולם היא מתנתו של ארו אילובטר (Eru Ilúvatar), האחד, לאדם "Gift of Men".⁶⁷ אך אי-היכולת למות - "המתים חסרי המנוח" - היא הפחד והעונש הגדול ביותר. רעיון זה חולף כחוט השני בין שלושת הנושאים בהם אדון בפרק זה: רוחות-התלים הרודפות את גבעות התלים, נרות-הגוויות המתעים בביצות המתות והאנשים המתים מדונהארו.

⁶⁶ גבעות התלים אינן המקום היחיד בספריו של טולקין בו מופיעים תלי קבורה. גם ברוהן (Rohan) מצוי המנהג הזה. אך בניגוד לגבעות רדופות הרוחות, ברוהן ניכר כי התלים הם מקום מנוחה ושלוה, והדשא והפרחים שמלבלבים עליהם מתוארים באור חיובי. Tolkien. 1990, pp.47, 136

⁶⁷ Tolkien, J.R.R. *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Ed. Humphrey Carpenter and Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 2000, pp.147, 189

תת-פרק שני: נרות של גוויות בביצות המתות

המקרה השני של התקלות במקום רדוף יצורים דמויי רוחות רפאים ב"שר הטבעות" מופיע בדרך השני, "שני הצריחים", בחלקו השני, המתעד את מסעם של ההוביטים פרודו וסאם בדרכם למורדור, הארץ השחורה, ארצו של שר הטבעות האפל סאורון.⁶⁸ הדרך קשה ומפותלת, והשניים הולכים לאיבוד. בינתיים עוקב אחריהם גולם (Gollum), יצור מאוס וחלקלק שהושחת על ידי הטבעת האחת אותה נושא פרודו, ושלשם השמדתה מנסים ההוביטים להגיע למורדור, שכל רצונו הוא להשיב את הטבעת אליו. פרודו וסאם לוכדים אותו ומחלצים ממנו הבטחה בשם הטבעת כי ישמש להם מורה דרך למורדור. הוא מוביל אותם דרך ביצות וערפילים, ערפילים נחמדים וכבדים.⁶⁹

הם מגיעים ל"ביצות המתות" (Dead Marshes) בשעה הקרה; גדות הערוץ אחריו עקבו הופכות לתלים מכוסים אזוב ("moss-grown mounds"), הנחל נופל אל תוך ביצה חומה מעל מדף אבן נרקבת, וסוף יבש מלחשש ומקרקש על אף שהם לא מרגישים כל רוח. גם כאן חוזרים המוטיבים של הקור, האוויר העומד והדממה המופרת על ידי לחשושים מבשרי רעות שמעידים על קרבתו של האל-מוות. מוטיב ייחודי לביצות המתות הוא הריקבון; על חשיבתו נעמוד בהמשך. כעת מתווסף גם מוטיב הערפל:

Mists curled and smoked from dark and noisome pools. The reek of them hung stifling in the still air. Far away, now almost due south, the mountain-walls of Mordor loomed, like a black bar of rugged clouds floating above a dangerous fog-bound sea.⁷⁰

שוב חוזרת המטאפורה של ים ערפל שראינו גם בתת-הפרק הקודם. ההוביטים אובדים בעולם מוצל ודומם המנותק מהארצות שסביב; יאושם הולך וגובר. הצמחיה בביצות, בשונה מגבעות-התלים המוריקות, נבולה ומרקיבה. איימי אמנדט-רדוגה מצביעה על הרמזים המטרימים למוות בתיאור הביצות,⁷¹ מעבר לשמן של הביצות עצמן (ההדגשות שלי):

⁶⁸ שר הטבעות מחולק לשלושה כרכים, "אחוות הטבעת", "שני הצריחים" ו"שיבת המלך", ושישה ספרים, שניים בכל כרך.

⁶⁹ Tolkien. 1990, pp.260, 279-280, 288

⁷⁰ *Ibid*, pp.287-288

⁷¹ Amendt-Raduege. 2018, p.85

Dead grasses and **rotting** reeds loomed up in the mists like ragged shadows of long-forgotten summers... far above the **rot** and vapours of the world the Sun was riding high and golden now... but only a passing **ghost** of her could they see below, bleared, pale, giving no colour and no warmth.⁷²

סאם מתעצב על כך שאין בביצות ציפורים, וגולם מסכים בעצב דומה ומלקק את שיניו. יש דברים אחרים בביצות, הוא ממשיך, נחשים, תולעים, דברים בביצות. הרבה דברים, הרבה דברים דוחים.⁷³ כפי שנראה בהמשך, גם חזרתו המשולשת של גולם על הטענה כי יש "דברים" בביצות, "דברים דוחים" והרמיזה כי ניסה לאכול אותם מרמזת על הבאות.

כמו בגבעות התלים, גם כאן בא הליל מסמן את פתיחת החלק העל טבעי במסעם. האוויר עצמו מתואר כשחור וכבד לנשימה, בדומה לתיאור בגבעות התלים, וחשכת הליל מוחלטת, כשסאם מבחין באורות מסוגים שונים המופיעים בביצות: בתחילה זוהר בהיר שמתפוגג ("a wisp of pale sheen"), אחריו אור דמוי עשן הזוהר במעומעם ("dimly shining smoke") ואורות דמויי להבות מעורפלות המרצדות לאיטן מעל לנרות בלתי נראים ("misty flames flickering slowly above unseen candles"). פה ושם נראים האורות כמסכי רפאים הנפתחים על ידי ידיים נסתרות. גם אילולא היתה הפסקה זועקת על-טבעי, אזכורם של מסכי רפאים, "ghostly sheets", וידיים נסתרות, "hidden hands", מאותת כי הביצות האפלות שורצות יצורים מסתוריים להם קשר על-טבעי עם המוות.⁷⁴ גולם משיב לשאלתו של סאם מי הם:

'Yes, they are all round us,' he whispered. 'The tricky lights. Candles of corpses, yes, yes! Don't you heed them! Don't look! Don't follow them!...'⁷⁵

תשובתו של גולם רחוקה מלהיות מרגיעה. הוא משמש כאן בשני תפקידים: בתוך העלילה, הוא מורה הדרך, המשיב לתהייתו של סאם; אך ככלי ביד המספר, הוא משמש להעצמת המתח והאימה: מלחישתו מבשרת הרעות, דרך אישורו שהאורות אכן מקיפים אותם, לכינויים המזעזעים "tricky lights" ו"נרות של גוויות".

⁷² Tolkien. 1990, p.289

⁷³ *Ibid*, pp.289-290

⁷⁴ *Ibid*

⁷⁵ *Ibid*

סאם מועד, מתבונן דרך מי הביצה הנדמים לו כחלום ומוצא עצמו פנים מול פנים עם פנים מתות. "דברים מתים," הוא זועק, מהדהד את מילותיו של גולום על הדברים הדוחים בביצות. גולום צוחק: הביצות המתות, זהו שמן, וממליץ שלא להתבונן פנימה כשהנרות דולקים. פרודו מדבר: מתחת למים הוא רואה פנים חיוורות - קודרות ורעות, אציליות ועצובות, גאות ונאות. פני אדם ועלף ואורק, זה לצד זה, וכולן מתועבות, כולן מרקיבות, כולן מתות. אור שפל (fell light) נמצא בהן, עמוק עמוק מתחת למים האפלים (" deep deep under the dark water"),⁷⁶ בכל הבריכות כשהנרות נדלקים. טום שיפי (Shippey) סבור כי הפחד מהפנים המתות נובע מהצורה בה כולם - רעים וטובים כאחד - מושחתים בסוף לעשב וריקבון.⁷⁷ רעיון זה נידון בהרחבה בפרק השני.

הביצות הן מיקום לימינאלי, כותב רוד גיבלט (Giblett): הן ניצבות בין אדמה ומים, לילה ויום, אור וחושך. זהו מקום שנמצא בין החיים למוות, מקום בו החיים נרקבים, מתים והופכים לחיים חדשים.⁷⁸ מרגרט סינקס (Sinex) מחזיקה בדעה זהה: המתים החיים, האש והמים הופכים את הביצות למיקום לימינאלי גם בעיניה. בדומה לביצות, הגופות שבתוכן שרויות במצב פרדוקסלי - הן לא חיות אך גם לא מתות לחלוטין, משומרות היטב ושומרות על מראן הקודם, אך גם מושחתות ונרקבות.⁷⁹

טולקין עושה שימוש גם בתאורה: אם בתל ב"אחוות הטבעת" היה אור ירקרק וחיוור, בפנים בביצות המתות יש "אור שפל" - והאורות המתעתעים שמרצדים מעל לפני המים.⁸⁰ תיאורו של פרודו מלחיץ: מים ורפש נוטפים מידי הנוקשות. סינקס מציעה שתי סיבות אפשריות לכך: שמעד או שביקש לגעת במתים.⁸¹ נראה שעבר למעין טראנס בעקבות ההתבוננות באורות: הוא מדבר כמו מתוך חלום.

⁷⁶ באופן דומה מתואר גולום בפעם הראשונה שפוגשים בו, ב"הוביט". זוהי כנראה סצנת האימה המרכזית ב"הוביט", שקהל היעד שלו צעיר משמעותית מזה של שר הטבעות.

"Deep down here by the dark water lived old Gollum... I don't know where he came from, nor who or what he was. He was Gollum - as dark as darkness, except for two big round pale eyes in his thin face." (Tolkien, J.R.R. *The Hobbit*. Hammersmith, London: HarperCollinsPublishers, 1993, p.77)

כבר ציינו בתת-הפרק הראשון כי קיים דמיון רב בין גולום לרוחות-התלים; כעת אנו רואים דמיון נוסף, בינו לבין הפנים המתות בביצות. גולום הוא מייצג אחר של האל-מוות - בשונה מהעלפים, בני אלמוות באופן טבעי, ומהיצורים האל-מתים (שנידונים בפרק הזה) שמתו ונכבלו לעולם החיים כנגד רצונם, גולום מעולם לא מת משום שנכבל לעולם החיים כנגד רצונו על ידי הטבעת האחת שהשחיתה אותו. בדומה לרפאי הטבעת, הוא מייצג נוסף של העיוות שהוא מנת חלקם של היצורים הסובלים מחוסר היכולת למות, אותה תפישה שאנו מוצאים לכל אורך "שר הטבעות".

⁷⁷ Shippey, Tom. *The Road to Middle-earth*. New York: Houghton Mifflin Company, 2003, p.217

⁷⁸ Giblett, Rod. "Theology of wetlands: Tolkien and Beowulf on marshes and their monsters." *Green Letters* 19.2 (2015), pp.139-140

⁷⁹ Sinex, Margaret. "'Tricky Lights': Literary and Folkloric Elements in Tolkien's Passage of the Dead Marshes." *Tolkien Studies* 2 (2005), p.99

⁸⁰ Tolkien. 1990, p.291

⁸¹ Sinex. 2005, p.101

גולום מספר על קרב דגורלד (Dagorlad), שהתרחש על המישור לפני השער השחור של מורדור. בסוף העידן השני נאספו צבאות המערב ב"ברית האחרונה של בני אדם ועלפים" (Last Alliance of Men and Elves), ובראשם מלך העלפים גיל-גלד (Gil-galad) ומלך בני האדם אלנדיל, ועלו למלחמה על מורדור. הם ניצחו את צבאותיו של סאורון וצרו על מצודתו במשך שבע שנים עד שיצא ולחם בגיל-גלד ובאלנדיל; שלושתם נפלו בקרב, ואיסילדור בן אלנדיל כרת את הטבעת האחת מעל ידו של סאורון.⁸² מדבריו של גולום משתמע כי בני האדם, העלפים והאורקים שנפלו בקרב דגורלד נקברו,

But the Marshes have grown since then, swallowed up the graves; always creeping, creeping.⁸³

סאם תוהה כיצד יתכן שהמתים אכן שם, לאחר עידן ויותר! האם זוהי תחבולה שמוצאה בארץ השחורה? גולום לא יודע, אך לא ניתן להגיע למתים או לגעת בהם, אף הוא ניסה פעם. שוב הרמיזה, המחברת בין הפנים המתות ל"דברים הדוחים" שגולום הזכיר קודם לכן, כי גולום ניסה לאכול אותן. הוא מסכם כי יתכן שאלו צורות שניתן לראותן בלבד, אך לא לגעת בהן.⁸⁴ ומי אחראי לנרות? גולום עונה על כך באזהרה:

Very carefully! Or hobbits go down to join the dead ones and light little candles.
Follow Sméagol! Don't look at the lights!⁸⁵

לדעתו של גולום, לפחות, את הנרות מציתים המתים; ועובר האורח שיעקוב אחריהם ירד מטה להצטרף אליהם. האורות המתעתעים אינם פרי המצאתו של טולקין. האמונה וסקול מצטטים את הגדרתו של מילון אוקספורד לשפה האנלית לביטוי "corpse-candle":

'a lambent flame seen in a churchyard or over a grave, and superstitiously believed to appear as an omen of death, or to indicate the route of a coming funeral'.⁸⁶

השימוש הרגיל במונח "corpse-candle" נעשה כדי לתאר אור רפאים המבשר מוות. הוא מופיע במגוון סיפורים, ביניהם בעדויות של אנשים שראיין הכומר הולשי אדמונד ג'ונס (Jones) עבור ספר שחיבר במאה השמונה עשרה

⁸² Tolkien. 2001, pp.293-294

⁸³ Tolkien. 1990, p.291-292

⁸⁴ Tolkien. 1990, p.292

⁸⁵ *Ibid*

⁸⁶ Hammond and Scull. 2005, p.453

במטרה להוכיח את קיומן של הרוחות;⁸⁷ בספר הפיות הולשי מאת ויליאם ג'נקין תומאס (Thomas);⁸⁸ וב"ספר פולקלור", בו מצביע מחברו סאביין בארינג-גולד (Baring-Gould) על הקשר ארוך השנים בין הרוח של האדם והאור, ומסביר כי לפי האמונה הוולשית הרוחות כשאדם עומד למות מגיעה רוחו של קרובו המת מהקבר לקחת את רוחו, או שרוחו של האדם העומד למות יוצאת מגופו ומתווה את מסלול ההלוויה עד למקום קבורתו העתידי.⁸⁹

אך לא זו המשמעות שייעד טולקין ל-"corpse-candle" בשר הטבעות. הוא שאל את המונח והשתמש בו לסוג אחר של אור רפאים מסיפורי האגדות הקלטיים, המוכר יותר בכינויו הבריטי "will-o'-the-wisp". כך כותב עליו וירט סייקס (Sikes) בספרו "British Goblins" על סיפורי העם, סיפורי הפיות, האגדות והמנהגים הולשיים:

The Ellylldan is a species of elf exactly corresponding to the English Will-o'-wisp, the Scandinavian Lyktgubhe, and the Breton Sand Yan y Tad. The Welsh word dan means fire; dan also means a lure; the compound word suggests a luring elf-fire... Like all goblins of this class, the Ellylldan was, of course, seen dancing about in marshy grounds, into which it led the belated wanderer... Pwca, or Pooka, is but another name for the Ellylldan, as our Puck is another name for the Will-o'-wisp...⁹⁰

ה"Will-o'-the-wisp" הבריטי זהה ל"Ellyldan" הולשי; הכינוי "פוקה" (Pwca, Pooka, Puck) מתייחס לאותו בן-פיות מתעתע, המרקד בביצות ומוליך מטיילים שולל בעקבות האש שהוא נושא. סייקס משחזר את הסיפור הנפוץ ביותר על הפוקה, באומרו כי נתקל בו במספר מקומות בהם היה השוני בין הגרסאות כה פעוט שרק השמות המקומיים הבדילו ביניהן. הסיפור מציג איכר השב הביתה מעבודתו או מיריד, ומבחין באור המטייל לפניו. מקורו בנר או עששית שנושאת דמות קטנה מעל לראשה. האיכר עוקב אחריו למרחק מה, ולפתע מוצא עצמו בקצהו של צוק. מתחתיו עולה קול שאון של מים מקציפים, ובאותו הרגע מזנק השדון הקטן עם

⁸⁷ Jones, Edmund. *A Relation of Apparitions of Spirits in the County of Monmouth and the Principality of Wales*. Newport: E. Lewis, 1813, p.78

⁸⁸ Thomas, William Jenkyn. *The Welsh Fairy Book*. New York: F. A. Stokes, 1908, "Striking a Corpse Candle"

⁸⁹ Baring-Gould, Sabine. *A Book of Folk-Lore*. London: Collins'-Clear-Type-Press, 1913, Chapter Two: "The Spirit of Man"

⁹⁰ Sikes, Wirt. *British Goblins Welsh Folk-lore, Fairy Mythology, Legends and Traditions*. London: S. Low, Marston, Searle & Rivington, 1880, Chapter II, Parts IV-V

העשית מעל לתהום, מניף את האור מעל לראשו, צוחק ומכבה את הנר. אז הוא נעלם על הגבעה שמנגד ומותיר את האיכר ההמום למצוא את דרכו חזרה כמיטב יכולתו.⁹¹

בספר "The Vale of Glamorgan: Scenes and Tales Among the Welsh" בן המאה התשע עשרה, מתוארת בפירוט רב אגדה העוסקת בפייטן שנופל למלכודת של פוקה ("Goblin-fire" כלשונו). "שר הטבעות" חולק פרטים דומים רבים עם סיפורו של הפייטן. בתחילת הסיפור הוא יושב על ראש גבעה, ולפתע חש בצל כבד שנח עליו. הירח כבר שקע, והכוכבים כוסו באד שעלה מהאדמה, כשאש-גובלינים עוברת לידו. הפייטן עוקב אחריה אל תוך העמק, בין ביצות מלאות בדשא נמוך ועצים המשתפלים אל תוך הצללים.⁹² בדומה לפייטן, ההוביטים יורדים בעקבות גולום מההרים לביצות; הם לא מטיילים לאור שמש או ירח, כי גולום שונא את "הפנים הצהובות" ו"הפנים הלבנות" כפי שהוא מכנה אותם, ולכן גם אצלם הירח בוודאי כבר שקע. גם החשכה המוחלטת משותפת לשני הסיפורים, והופעתם של האורות בלבה. תיאור הנוף גם הוא דומה. גם הפייטן וגם ההוביטים עוברים בינות "fens", אדמות ביצה, ודשא.⁹³ הפייטן ממשיך לספר שחצה בעקבות אש-הגובלינים בריכות מים. על אחת מהן ישנה להקת ציפורים, ובתוך המים הוא חש עקבות של צלופחים ועלוקות.⁹⁴

הציפורים הן מאפיין של הביצות בהן עובר הפייטן שלא קיים בביצות המתות - לא קיים באופן מוחלט ובולט, כה בולט שסאם מזכיר זאת בפירוש וזוכה לתגובה מזדהה מגולום. בתשובתו מזכיר האחרון שקיימים בביצות יצורים אחרים: נחשים, תולעים ודברים נוספים עלומי שם.⁹⁵ הפייטן מזכיר צורות חיים דומות מאד בתיאורו שלו: צלופחים ועלוקות. אלו בעלי חיים ימיים; גולום מדבר על בעלי חיים יבשתיים למדי. ניתן לטעון כי למעשה מדובר באותם יצורים, אך גולום - שלא ניחן בידע זואולוגי עשיר במיוחד, או באוצר מילים נרחב למדי - השתמש במונחים שגויים לתיאור בעלי חיים דומים.⁹⁶

אש-הגובלינים מתרחקת וממתינה לפייטן לסיורגין, וגודלה המשתנה מזכיר את האורות השונים שרואה סאם, על אף כי מדובר כאן באור אחד בלבד. לבסוף, האש שאחריה הולך הפייטן מתרחקת ממנו, נאמנה למבנה

⁹¹ *Ibid*, Chapter II, Part VI

⁹² Redwood, Charles. *The Vale of Glamorgan: Scenes and Tales Among the Welsh*. London: Saunders and Otley, 1839, pp.235-236

⁹³ *Ibid*, pp.287, 289

⁹⁴ Redwood. 1839, p.236-237

⁹⁵ Tolkien. 1990, pp.289-290

⁹⁶ לטענה זו חסרון משמעותי - גולום בילה את רוב ימיו לצד המים, הן בצעירותו כהוביט (הוא היה בן למשפחת דייגים שגרה ליד הנהר הגדול) הן לאחר שמצא את הטבעת וברח להרים, שם חי על אי בלב אגם. עדיין ניתן לומר כי גולום, שאכן לא מפגין אוצר מילים נרחב במיוחד, השתמש במונחים כלליים לתיאור יצורים דומים, גם אם זיהה את ההבדלים ביניהם ואת סוגיהם השונים במים וביבשה.

הקלאסי של סיפורי ה-"will-o'-the-wisp", ומשאירה אותו בלב עמק בעל מוניטין מפוקפק, אבוד ונופל לתרדמה. אש-הגובליניים מסיפורו של הפייטן מצטרפת לאורות אחרים ומרקדת איתם.⁹⁷ גם האורות בביצות המתות רוקדים, כשסאם מועד ונופל:

...the lights flickered and danced and swirled.⁹⁸

ההבדלים המרכזיים בין שני הסיפורים (מלבד העלילה עצמה - הפייטן עוקב אחר האורות, להוביטים ולגולום יש מספיק היגיון בריא שלא לעקוב אחריהם) הם בתיאור האווירה והנוף. האווירה בביצה של הפייטן שלווה, רגועה כמעט. הוא לא מבוהל או מפוחד. גם מאכלסיה של הביצה שונים - הפייטן רואה מגוון רב של יצורים חיים: זוחלים, דו-חיים, ציפורים ויונקים, והרבה צמחייה. בביצות המתות האווירה היא של אפלה, מסתורין ואימה; ההוביטים רואים עשבייה ודשאים מתים, וריקבון בכל מקום. אין שם ציפורים - רק נחשים ותולעים ודברים אפלים יותר. וכמובן שהמאפיין המרכזי בביצות המתות לא קיים בכלל בביצה של הפייטן: אין שם את הפנים המתות.

מה ניתן ללמוד מההשוואה הזאת? טולקין בוודאי הושפע מהאורות המתעתעים באגדות הקלטיות; אך בעוד האגדות הללו דיברו על תופעות במקומות שגרתיים ומוכרים בעולמנו שלנו, טולקין לא היה מחוייב לכך. סיפורו של הפייטן נשמע אמין יותר בפולקלור משום שהוא מתרחש במקום מוכר ורגיל למדי; לכן תיאור בעלי החיים והצמחים רגיל ושגרת. לעומת זאת, הביצות המתות הן מקום על-טבעי מטבען. טולקין לוקח את התופעה, מבודד ושותל אותה בנוף ייחודי ואפל. הוא מחבר אותה עם ה-"corpse-lights" המזוהים עם מוות; הוא נותן לה משמעות חדשה לחלוטין, משמעות אפלה ומסוכנת. כך עושה טולקין שימוש בעולם האסוציאציות של הקורא על מנת להעביר את האימה שבסיפור בצורה מיטבית.

גם כאן בונה טולקין על תשתית קיימת, אם כי פחות נפוצה. בדרך כלל ה-"will-o'-the-wisp" נישא על ידי שדון או פיה; אך בארינג-גולד מציג גישה שונה, התואמת את טענתו כי רוח האדם מקושרת עם האור בפולקלור, לפיה ה-"will-o'-the-wisp" הינו אור קטן המופיע מעל לביצות במקום בו טבע אדם (ולמעשה, לפי טענתו של בארינג-גולד, האור הוא רוחו של אותו אדם).

⁹⁷ Redwood. 1839, p.239

⁹⁸ Tolkien. 1990, p.291

What, we may ask, is the Will-o'-the wisp? Is it not the spirit of the man who has perished in a morass, dancing above where his body lies submerged?⁹⁹

טולקין בהחלט הכיר את האגדות על ה-"will-o'-the-wisp". למעשה, ה-"will-o'-the-wisp" עצמו מופיע כדימוי ב"שר הטבעות"! במהלך מסע חשוך במיוחד ב"אחוות הטבעת", דרך מכרות מוריה, מאיר הקוסם גנדלף את קצה מטהו על מנת לספק לאחוות הטבעת (שבשלב זה של הסיפור עדיין קיימת בהרכב מלא) מעט אור. בני אחוות הטבעת

saw nothing but the faint gleam of the wizard's light, bobbing like a will-o'-the-wisp in front of them.¹⁰⁰

את ההבחנה הזאת מצאתי אצל האמונד וסקול; הם מגדירים שם את המונח "will-o'-the-wisp", ומציינים כי ישנה סברה שמקורה של התופעה הזאת, שלעתים באמת נראית מעל אדמות ביצה, בגזים העולים מחומרים אורגניים מרקיבים. לדבריהם, יתכן שהאור הנראה מעל הביצות הוא תוצאה של התלקחות ספונטנית של גזים מחומר אורגני נרקב.¹⁰¹

זהו אם כך מקורם של האורות המתעתעים בביצות המתות. אך מה בדבר הפנים המתות? בשנת 1960 כתב טולקין כי

The Dead Marshes... owe something to Northern France after the Battle of the Somme.¹⁰²

טולקין היה חייל במלחמת העולם הראשונה, ושלב רעיונות מחוויותיו בשדה הקרב עבור התופעה האיומה של הפנים המתות בביצות המתות. לאחר הקרב על הסום, נותרה האדמה בשדה הקרב מנוקבת בחורים ובורות רבים בשל ההפצצות התכופות של האזור. לתוך מכתשים אלו נפלו גופותיהם של המתים. כשירדו הגשמים, התמלאו המכתשים במים, כך שהחיילים שעברו מעליהם על גשרי עץ הביטו מטה על פניהם המתות של החיילים שנפלו בשדה הקרב.¹⁰³

⁹⁹ Baring-Gould. 1913, Chapter Two: "The Spirit of Man"

¹⁰⁰ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.306

¹⁰¹ Hammond and Scull. 2005, p.286

¹⁰² Tolkien. 2000, p.303

¹⁰³ Amendt-Raduege. 2018, p.83

טולקין שילב בביצות המתות בין הביצות - סביבה טבעית ולא נעימה כשלעצמה, סיפור העם על ה-"will-o'-the-wisp", האור המתעתע בביצות, והתמונה האיזומה שזכר כנראה מימיו כחייל במלחמת העולם הראשונה של פניהם המתות של חיילים מתחת לפני המים. התוצאה - מזעזעת ומטלטלת.

מכל התופעות הנידונות בפרק זה, הביצות המתות היא התופעה שהכי קל להתחקות אחר מקורותיה, אך הכי קשה להסבירה בתוך ההקשר של עולמו של טולקין ב"שר הטבעות". אנו יודעים מה הגורם לגבעות התלים ולאנשים המתים מדונהארו; אך מה גרם לתופעה בביצות המתות - זו תעלומה. סאם מעלה את השאלה, ותוהה האם יתכן כי מדובר ב-"some devilry hatched in the Dark Land".¹⁰⁴

מאחר ואי אפשר לגעת בפנים, השערות של סאם נראית הסבירה ביותר - מדובר במכשול שהציב סאורון כדי להגן על ארצו.¹⁰⁵ האם האורות גם הם תעתוע של סאורון, או שמא מדובר בתופעה נפרדת? ומה בדבר הביצות עצמן? גולם מספר כי הביצות גדלו, בלעו את הקברים; "always creeping, creeping".¹⁰⁶ יתכן כי מדובר בשפתו הפשטנית של גולם, שמאנישה מבלי משים את הביצות, או שהביצות עצמן הן אכן ישות עוינת שבחרה להציג את המתים מתחת לפני המים.¹⁰⁷ לדברי סינקס, כח חיים מלחיץ ובלתי מוסבר שולט בנוף.¹⁰⁸

גם כאן טמון הרעיון כי קבריהם של המתים הם מקומות של שלוה וכבוד; רק כשהם מחוללים על ידי כוונת זדון, בין אם היא של המלך-המכשף מאנגמר, של סאורון, או של הביצות המתות עצמן, הם הופכים למקום של אימה ורשע. באגדה המקורית, הביצה בה רוקדים האורות המתעתעים אינה מפחידה או מאיימת במיוחד. רק כשטולקין משלב את האורות המתעתעים עם דמויותיהם של המתים, תוצר של מלחמה הן בספר (קרוב דגורלד) הן בעולמינו שלנו (הקרוב על הסום), הופכת התופעה מרתיעה ואף מחרידה. הקריאה להניח למתים ולא לחלל את כבודם חוזרת גם בגבעות התלים ובדונהארו.

¹⁰⁴ Tolkien. 1990, p.292

¹⁰⁵ בדעה זו מחזיקה איימי אמנדט-רדוגה, המחזקת את טענתה עם הזכרת כינויו של סאורון בספר "ההוביט", "בעל האובי" (The Necromancer), שביכולתו להיעזר במתים למטרותיו השפלות.

Amendt-Raduege. 2018, p.88

¹⁰⁶ Tolkien. 1990, p.292

¹⁰⁷ אם טענה זו נשמעת מופרכת מעט, ראוי לשקול לדוגמה את ישותו העוינת של ההר קאראדראס (Caradhras) ואת היער העתיק (Old Forest) העוין.

¹⁰⁸ Sinex. 2005, p.99

תת-פרק שלישי : המתים רוכבים מאחור

ב"סיפור הרוחות" השלישי ב"שר הטבעות" המפגש עם האל-מתים מגיע, בשונה מקודמיו, כבקשת עזרה ולא כמאבק או כנסיון התחמקות, על אף שאין זה אומר כי האל-מתים בו פחות מסוכנים. גם גיבורי הסיפור שונים : אין אלו ההוביטים, אלא חבריהם לאחוות הטבעת - "החבורה האפורה" המורכבת מארגורן בן האדם,¹⁰⁹ לגולס (Legolas) העלף וגימלי (Gimli) הגמד - ושלושים מאנשיו של ארגורן שבאו לעזרתו ברוהן, יחד עם האחים אלדן (Elladan) ואלרוהיר (Elrohir), בניו של אלרונד חצי-עלף (Elrond Half-elven). הפעם הראשונה בה אנו מקבלים רמיזה קלה לאל-מתים הנוספים בארץ התיכונה היא בהודעה שגנדלף הקוסם מעביר לארגורן, ב"שני הצריחים". בין השאר, שולחת לו גלדריאל (Galadriel), הגבירה העלפית השולטת ביער הזהוב שאת עזרתה קיבלו במסעם :

*Near is the hour when the Lost should come forth / And the Grey Company ride
from the north, / But dark is the path appointed for thee: / The Dead watch the road
that leads to the Sea.¹¹⁰*

מילותיה אפלות, אומר לגולס. ומשמעותן מועטה לאלו המקבלים אותן. ואכן, בשלב זה של הספר, איננו יודעים אף לא דבר אחד נוסף על פשרן של השורות הקודרות. הפעם הבאה בה אנו נתקלים ב"שבילי המתים" (Paths of the Dead) היא ב"שיבת המלך", בהודעה נוספת שמקבל ארגורן, הפעם מאלרונד :

The days are short. If thou art in haste, remember the Paths of the Dead.¹¹¹

ארגורן נרתע מהמחשבה על המעבר ב"שבילי המתים", אך זמן מועט לאחר מכן הוא מחליט לעבור בהם כשהוא מבין שהם האפשרות המהירה ביותר שלו להגיע בזמן לעזרת גונדור. הוא אומר זאת לתיאודן (Théoden) מלך רוהן, וההשפעה של המילים "שבילי המתים" על הרוהירים מיידיית. תיאודן נרעד, אחיינו אאומר (Éomer) מגיב

¹⁰⁹ ארגורן בן ארתורן (Aragorn son of Arathorn) הוא נצר לשושלת המלוכה של איסילדור, האדם שלקח את הטבעת האחת מסאורון, היורש הן לכס ממלכת גונדור הן לכס הממלכה הקדומה ארנור. מלבד זאת, ארגורן הוא, כפי שמעיד גנדלף עוד בפרק השני של "שר הטבעות", "המטייל והצייד הגדול ביותר של עידן הזה של העולם". הוא התייתם מהוריו בגיל צעיר וגדל בביתו של אלרונד חצי-עלף; כשבגר הפך למנהיגם האהוב של הדונאדין, שרידים למלכי בני האדם האדירים של ימי קדם, המשוטטים בארצות הפרא, לוחמים באורקים ובבני בריתם, ומגנים על בני האדם וההוביטים התמימים. במשך כל חייו נמנע מלחשוף את זהותו האמיתית ברבים מפני עינו הפקוחה של סאורון. ברשותו נמצאת החרב אנדוריל (Anduril), "להבת המערב" בשפת העלפים קווינה (Quenya), שחושלה מחדש משברי חרבו של אלנדיל, נרסיל (Narsil), שנותצה בנפול המלך הקדום במערכה מול סאורון, ושבוערת שבריה כרת איסילדור את הטבעת האחת מידו של סאורון.

Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, pp.157, 240; Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.269, 372, 374

¹¹⁰ *Ibid*, p.130

¹¹¹ *Ibid*, p.36

בהפתעה וביגון והרוכבים מחוורים.¹¹² הם נפרדים לדרכיהם השונות וארגורן משוחח עם גימלי ולגולס. גימלי עושה מספר הבחנות חשובות: "שבילי המתים" הוא שם מבשר רעות, בדומה ל"ביצות המתות" ב"שני הצריחים"; הרוהירים הגיבו בקדרות למשמע שם זה; יתכן כי אין זו דרך בה יוכלו החיים לצעוד, מיועדת היא אך ורק למתים, והחי אשר ילך בה ימות; וגם אם יצליחו לעבור בה, כיצד יוכלו כה מעט אנשים להיות תגבורת של ממש או עזרה כלשהי לגונדור כנגד מהלומותיה של מורדור? ארגורן מאשר כי הדרך סגורה בפני החיים, אך בעת צרה יוכל יורש איסילדור לעבור בה. הוא מזכיר נבואה עתיקה של מלבת' הרואה (Malbeth the Seer), המדברת על ימים בהם על הארץ יוטל צל ארוך, הלא הוא אימת סאורון, והחשכה תשים פעמיה מערבה, ממורדור המזרחית אל עבר ארצות העמים החופשיים; המגדל, ככל הנראה המגדל הלבן במינס טירית (Minas Tirith) בירת גונדור, ירעד, והגורל יתקרב לקברי המלכים, אף הם באותה העיר. המתים מתעוררים, משום ששעתם של מפרי השבועה הגיעה: הם יתאספו שוב באבן הארץ (Stone of Erech) וישמעו שם קול קרן מצטלצל בגבעות, קול קרנו של יורשו של האחד לו נשבעו את השבועה - שכאמור, הם הפרו - והוא יגיע מהצפון, מונע מהצורך בעזרתם, ויעבור את הדלת ל"שבילי המתים".¹¹³ רוברט טרדרי (Tredray) כותב שיתכן כי זאת הנבואה הכי ארוכה המצוטטת ב"שר הטבעות", אך לדעתו היא לא מקדמת את העלילה אלא מבססת את האווירה של הסיפור.¹¹⁴ גם קרל פלפסטד (Phelpstead) מקשר את הנבואה עם תחושת העומק ההיסטורי המייחדת את "שר הטבעות", עליה מרחיב הפרק השלישי בעבודה זו. כמו כן, לדבריו פתיחת הנבואה על ידי ארגורן מהדהדת את הסגנון של הסאגות האיסלנדיות.¹¹⁵

לגולס אומר שיבוא עם ארגורן, משום שאינו מפחד מהמתים. גימלי מביע תקווה כי האנשים השכוחים לא שכחו כיצד להילחם, וארגורן משיב כי זאת ידעו רק אם יגיעו לארץ, וגולל את תולדותיהם של המתים חסרי השינה (Sleepless Dead), האנשים המתים מדונהארו (Dead Men of Dunharrow), או מפרי-השבועה (Oathbreakers): מלכם, מלך ההרים, נשבע לאיסילדור (שארגורן הוא כאמור יורשו) שבועת אמונים על אבן הארץ השחורה; אך כשזומנו לעזרת גונדור במלחמה מול סאורון, סירבו, משום שסגדו לשר האפל; אז קילל אותם איסילדור שמלכם יהיה מלכם האחרון, ושלעולם לא ימצאו מנוח עד שימלאו את שבועתם ויענו לזימון למלחמה כנגד סאורון. המלחמה הזו תימשך שנים לאין מספר, אמר להם איסילדור, ואתם עוד תזומנו שוב לפני

¹¹² *Ibid*, pp.41-42

¹¹³ *Ibid*, p.43-44

¹¹⁴ Tredray, Robert F. "Divination and Prophecy in JRR Tolkien's *The Lord of the Rings*: Some Observations [Notes]." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 36.132 (2018), pp.252-253

¹¹⁵ Phelpstead, Carl. "'With chunks of poetry in between': The Lord of the Rings and Saga Poetics." *Tolkien Studies* 5 (2008), p.28

הסוף. הם ברחו מפני חמתו והסתתרו בהרים, ולא היה להם עוד קשר עם בני אדם אחרים. אך גם אלפי שנים אחר כך, אימתם של המתים חסרי השינה עדיין שוררת בגבעת ארך ובאיזורים בהם חיו.¹¹⁶

מאוחר יותר נודע לנו מפי תיאודן כי האגדה המועברת מאב לבן בביתו מספרת כי הדלת מתחת לדווימורברג (Dwimorberg, ההר הרדוף) מובילה למעבר נסתר מתחת להר; בלדור (Baldor) בן המלך ברגו (Brego) היה האחרון שניסה לחשוף את צפונותיה. הוא עבר בה ומעולם לא נראה שוב בקרב בני אדם. סיפורי העם, אומר תיאודן, טוענים כי אנשים מתים מהשנים האפלות (השנים בהן סאורון היה בשיא כוחו בעידן השני) שומרים על הדרך ולא מאפשרים לבני אדם חיים להיכנס להיכלותיהם הנסתרים, אך לעתים יוצאים הם עצמם מהדלת, כמו צללים, וחולפים במורד דרך האבן. אז סוגרים האנשים הגרים בהארודייל (Harrowdale, העמק שלצד ההר) את דלתותיהם, מגיפים את חלונותיהם ומפחדים. המתים אינם יוצאים לעתים קרובות, רק בזמנים של חוסר מנוחה גדול ושל מוות קרב. אאוין (Éowyn) אחייניתו מוסיפה כי מספרים בארודייל כי בלילות חסרי הירח, לפני זמן מועט, צבא גדול עם ציוד קרב משונה חלף שם. מהיכן באו איש לא ידע, אך הם טיפסו במעלה שביל האבן ונעלמו בתוך הגבעה, כאילו הלכו למפגש סודי. תיאודן מסכם בסיפור אחרון, לפיו המלך ברגו ובנו בלדור הגיעו לדלת השחורה הניצבת בפתח "שבילי המתים" ועל מפתנה ישב אדם כה זקן וחסר תנועה שהם חשבו אותו לאבן, עד שביקשו לעבור על פניו וקול בקע ממנו, כמו עלה ממעבי האדמה. להפתעתם דיבר בשפה המובנת להם. הדרך סגורה, אמר. הדרך סגורה. היא נבנתה על ידי אלו שמתים, והמתים שומרים עליה, עד שיגיע הזמן. הדרך סגורה. בלדור שאל מתי יגיע הזמן, אך הזקן מת באותה שעה ונפל על פניו, והמלך ובנו נותרו ללא תשובה. יתכן, מסכם תיאודן, כי הגיע הזמן, וארגורן יוכל לעבור.¹¹⁷

טולקין בוחר לפרוש בפנינו חלק מהמידע על האנשים המתים מדונהארו דרך האגדות וסיפורי העם של הרוהירים. הרוהירים הם עם של תרבות לשונית, לא כתובה, המועברת מפה לאוזן.¹¹⁸ הם לא עוסקים בשימור קפדני של ההיסטוריה, והגיעו לרוהן כשאחרוני אנשי ההרים כבר היו ספורים ביותר, או כלל לא היו; הם לא הכירו את תולדותיהם של העמים המקומיים, ולא ידעו דבר על איסילדור, השבועה או הקללה. הם יודעים לספר רק מה שהם ואבותיהם ראו במו עיניהם, וזכרונם מגיע רק זמן רב לאחר שמפרי השבועה כבר נעלמו מעולם החיים. בהסתמך על האגדות מסיק תיאודן שהמתים שומרים על הדרך, ושלתים הם נאספים מחוץ להר. האגדות מוסיפות כי מדובר בעתות צרה או מוות קרב; גם אם מדובר באמת, זהו בוודאי מוטיב פולקלורי, עליו

¹¹⁶ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.44-45

¹¹⁷ *Ibid*, pp.62-63

¹¹⁸ ארגורן מצביע על תרבותם האוראלית של אדוני הסוסים בספרו ללגולס וגימלי כי הרוהירים הם wise but unlearned, writing no books but singing many songs... (Tolkien. 1990, p.34)

עוד נרחיב בהמשך. על בחירתו של טולקין להיעזר בסיפורי עם המעניקים לקורא ולדמויות תחושה כי האגדות קמות לתחייה, כלי ספרותי המעשיר את הסיפור ומוסיף לו תחושת עומק, מרחיב הפרק השלישי.

ארגורן ורעיו מגיעים לדונהארו ומקבלים את אירווחה החם של אאוויין, הנחרדת לגלות כי הם שמים פעמים אל עבר "שבילי המתים". הרוהירים מסתתרים בפחד ולא יוצאים עד שהיום עולה והזרים המשונים, "Elvish wights" כלשונם, מסתלקים.¹¹⁹ במילה "wight" כבר דנו ארוכות בהקשר של רוחות-התלים, ה-"Barrow-wights", ואזכורה במיקום כה קרוב להרפתקה הכוללת מפגש נוסף עם האל-מוות ועם יצורים דמויי רוחות רפאים אינו מקרי (כמו האזכור של "mounds", תלים, כשההוביטים מגיעים לביצות המתים). אאוויין מתארת את ארגורן כקודר ומבוגר יותר,

Fey I thought him, and like one whom the Dead call.¹²⁰

השימוש במילה "fey" מרתק; לפי מילון מריאם-וובסטר, למילה כמה משמעויות אפשריות, ביניהן: (בעיקר בסקוטלנד) "fated to die", מי שנחרץ גורלו למות; "marked by a foreboding of death or calamity", מי שמסומן על ידי מוות או אסון צפויים מראש; "able to see into the future", מי שיכול לראות את העתיד; ו"marked by an otherworldly air or attitude", מי שמסומן על ידי אווירה או התנהגות מעולם אחר.¹²¹ כל אחת מהאפשרויות הללו מתאימה לתיאורה של אאוויין: יתכן שהוא נראה לה כאדם העומד למות, "אחד שהמתים קוראים לו", או שהוא נדמה לה כאדם היכול לצפות את גורלו שלו, לפי נבואה או כח אחר, או שגם אאוויין מזהה סביבו אווירה על-טבעית, אווירה של עולם אחר. גם רוברט קירק משתמש במילה, ככל הנראה לתיאור הפיות, בלתי נראות ובלתי מקודשות (בהתאם לתפישתו הנוצרית, המתייחסת לפיות באופן דומה לשדים):

these who are unseen or unsanctified (called Fey)¹²²

החבורה האפורה ממשיכה בדרכה בשביל המוביל לדלת השחורה; הוא מתעטר בשתי שורות אבנים עומדות שלא עוצבו לצורה מסוימת. טולקין מדמה אותן לשיניים עתיקות ורעבות, דימוי החוזר גם בגבעות התלים.¹²³

¹¹⁹ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.45-49

¹²⁰ *Ibid*, p.63

¹²¹ "Fey." *Merriam-Webster's Online Dictionary*, 2019, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fey>, Accessed 17 September 2019.

¹²² Kirk (1691). Ed. Andrew Lang. 1893, Chapter 8

¹²³ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.59-60

דבורה סאבו, בנתחה את פולקלור הפחד הסובב את שביל דונהארו, כותבת כי בשני המקרים אפשרות ממשית של "בליעה" על ידי ההר הרדוף או התל.¹²⁴ בתת-הפרק הראשון כבר ראינו כי האבנים העומדות הן חלק משמעותי מהנוף האירי והאנגלי, לצד תלי הקבורה העתיקים שבעולמנו שלנו. הזכרנו גם כי הרוהירים נוהגים להקים תלי קבורה; עתה אנו רואים כי גם בארצם שלהם ניצבות אבנים עומדות עתיקות, המובילות אל הדימהולט (Dimholt), היער האפל המקיף את הדלת האסורה ל"שבילי המתים".

חרדה נופלת על החבורה האפורה כשהם מגיעים לדימהולט. האור אפור, וכפי שנראה הצבע האפור הוא מוטיב חוזר במסע ב"שבילי המתים". מתחת לעגמומיות העצים השחורים, אותה אף לגולס העלף אוהב העצים לא יכול לסבול לאורך זמן, הם מוצאים במרכז השביל אבן בודדה אדירה כמו "finger of doom", אצבע גורל.¹²⁵ הדמיון לגבעות התלים מרשים: גם שם נתקלים ההוביטים באבן עומדת בודדה, למרגלותיה הם שוקעים בשינה, ומאוחר יותר חולף פרודו בין שתי אבנים עומדות ענקיות, המתוארות כדלת חסרת גג.¹²⁶ נראה כי אין זה מקרי: האבנים העומדות כבר מוכרות לקורא כסימן מבשר רעות, וקישורן עם הדלת מנבא מוות. האבנים כמעט מציינות את מיקומו של שער לממלכה בה ידם של המתים על העליונה. בדומה לביצות המתות, שאת תיאורן מילא טולקין במילים הקשורות במוות, גם כאן, לתוך תיאור גוויעתם של דבריו של גימלי בדממה הסובבת אותו, חומק הציור "נופל מת", המחזק את הציפיה למוות האורב ב"שבילי המתים". גם כאן שמו של המקום עצמו קשור ישירות במוות. הסוסים מסרבים לעבור את האבן המאיימת, עד שרוכביהם יורדים ומובילים אותם סביבה. מאחוריה מתנשא קיר סלע תלול, ובקיר הדלת האפלה (Dark Door) נפערת מולם כלוע הליל. סימנים וציורים חקוקים מעל לקשתה הרחבה, מעומעמים מכדי שיקראו, והפחד נודף ממנה כאד אפור.¹²⁷ ג'ון גארתי (Garth) מציע כי הערפל בגבעות התלים והאד האפור של הפחד הנודף מהדלת האפלה הם תוצרים של נסיונו של טולקין כחייל בהתקפות הגז של מלחמת העולם הראשונה.¹²⁸

אין לב מבין החבורה שלא רועד נוכח הדלת, פרט אולי ללבו של לגולס, שעבורו רוחות הרפאים של בני האדם לא טמנו אף פחד. הפחד מודגש כאן היטב, ובקרוב נסביר זאת, יחד עם הסיבה לכך שרוחות הרפאים של בני אדם לא היוו איום של ממש עבור לגולס העלף. הלברד (Halbarad), אחד מאנשיו הקרובים ביותר של ארגורן,

¹²⁴ Sabo. 2007, p.105

¹²⁵ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.49

¹²⁶ *Ibid*, pp.134-135

¹²⁷ *Ibid*, p.49

¹²⁸ Garth, John. "Words, Phrases and Passages in Various Tongues in "The Lord of the Rings" (Review)." *Tolkien Studies* 6 (2009), p.249

מנבא את מותו שלו מעבר לדלת, דבר המגביר מאד את הציפיה למוות. סוסם של לגולס וגימלי מזיע ורועד ב"fear that was grievous to see". גם ברכיו של גמלי הגמד רועדות, וכשהוא צולל אל תוך לועה החשוך של הדלת עיוורון מיידי מסמא את עיניו של מי שהלך ללא פחד במקומות תת קרקעיים רבים. הוא כושל מאחורי שאר החבורה, ובעצם נדמה שלחישה אינסופית של קולות סובבת אותו, מלמול של מילים שלא תואם אף שפה ששמע לפני כן. דבר לא תוקף את החבורה או עוצר את דרכם, אך הפחד גובר בהדרגתיות ככל שהם מתקדמים. הוא יודע שאין אפשרות לחזור לאחור: כל השבילים מאחוריהם מלאים מפה לפה בצבא בלתי נראה שעוקב בחשכה.¹²⁹ גרוע מהמידע הוא הטון של המספר: שלו, כלאחר יד - כסיבה לפחד של גימלי, לא כעובדה חשובה להחריד בפני עצמה.

הם מבחינים בנצנוץ זהב בחשכה, שמתגלה כעצמותיו של לוחם אדיר ששריונו השתמר בשלמותו בשל אוויר המערה היבש. לפניו עומדת דלת אבן סגורה ומסוגרת, אצבעות השלד שלו עוד שורטות את הסדקים וחרב מעוקמת ושבורה נחה לצדו, כאילו הלם בסלע בייאושו האחרון. ארגורן לא נוגע בו, אך לאחר שהוא מביט בו שעה ארוכה בשתיקה הוא נעמד ונאנח. הנה לא יגיעו פרחי הסימבלמינה (*simbelmynë*) עד סוף העולם, הוא ממלמל, על תשעה תלים (*mounds*) ושבעה מוריק הדשא, ולאורך כל השנים הארוכות הוא נח לרגלי הדלת שלא יכול היה לפתוח.¹³⁰ ארגורן מבין את מה שהקורא לא יודע בשלב זה של הסיפור: המת הוא לא אחר מאשר בלדור בן מלך רוהן. התייחסותו לפרחי הסימבלמינה ולתלים מובנת נוכח התיאור ב"שני הצריחים" של תלי הקבורה של מלכי רוהן, בהם מעולם לא נקבר בלדור.¹³¹ ארגורן מזמן את המתים לאבן הארץ, ונענה בדממה מוחלטת, איומה יותר מהלחישות שהחליפה, ומשב אוויר קפוא המכבה את הלפידים. גימלי ממשיך הלאה, נרדף בידי זוועה מגששת וקול-צללים של רגליים רבות. הוא מועד וזוחל כחיה על האדמה, ומרגיש כי לא יוכל לסבול יותר - או שימצא סוף וימלט או שישוב בטירוף לפגוש בפחד העוקב מאחור.¹³² התיאור מחריד: הרודפים בלתי נראים, האימה ממשית ומראהו של גימלי, הגמד החסון והאמיץ, הזוחל כחיה, מוטרף מהזוועה הסוגרת עליו

¹²⁹ *Ibid*

¹³⁰ *Ibid*, p.50-51

¹³¹ At the foot of the walled hill the way ran under the shadow of many mounds, high and green. Upon their western sides the grass was white as with a drifted snow: small flowers sprang there like countless stars amid the turf... [Gandalf:] 'How fair are the bright eyes in the grass! Evermind they are called, *simbelmynë* in this land of Men, for they blossom in all the seasons of the year, and grow where dead men rest. Behold! We are come to the great barrows where the sires of Théoden sleep.'

'Seven mounds upon the left, and nine upon the right,' said Aragorn.
Tolkien. 1990, p.136

¹³² Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.51

מאחור, הוא מראה מבעית. גארתי' מקשר זאת עם האימה החייתית (animal horror) שחשו החיילים בקרב על הסום בו השתתף טולקין.¹³³

כמו פרודו בביצות המתות, גם גימלי כמו מגיח מתוך חלום כשהם יוצאים מההר. אלדן מאסף לחבורה, אך לא לרוכבים במורד השביל. לגולס, כנראה בשל עיני העלף החדות שלו, מבחין בדמויות בני אדם וסוסים עם דגלים בהירים וחניתות; הם בהירים וקרים, כמו עננים וצמרות עצים בחורף, חיוורים ומעורפלים. אלדן, עלף גם הוא, מאשר: כן, המתים רוכבים מאחור. הם זומנו.¹³⁴ הם מגיעים בשעה בה הכל אפור (שוב מוטיב הצבע האפור) לעמק פורה. תגובתם של אנשי העמק לזרים הרוכבים בקרבם מיידית ומבוהלת:

[...] folk that were afield cried in terror and ran wild like hunted deer. Ever there rose the same cry in the gathering night: 'The King of the Dead! The King of the Dead is come upon us!' [...] but the Grey Company in their haste rode like hunters, until their horses were stumbling with weariness.¹³⁵

תושבי העמק מגיפים את דלתותיהם ומכבים את אורותיהם. אנשים שמסתובבים בחוף זועקים באימה ומתרוצצים כאילים נצודים. "החבורה האפורה", כאילו כדי להשלים את התיאור, רוכבת "כציידים". אלו פסקאות חשובות מאד להשוואה שנערוך בהמשך עם אגדת ה"צייד הפראי". החבורה מגיעה באמצע הלילה, "in the dead of night" (השימוש בניב אינו מקרי: כפי שהזכרנו קודם, טולקין שוב עושה שימוש במילים הקשורות במוות כדי להעצים את האווירה), לגבעת ארך עליה אבן עגולה אדירה בגובה אדם, שנראתה כאילו היתה שייכת לעולם אחר. היו שהאמינו כי היא נפלה מהשמיים; אך אלו שעוד זכרו את חכמת המערב סיפרו שאיסילדור הביא אותה מחורבות נומנור כשהגיע לארץ התיכונה. תושבי העמק לא העזו להתקרב אליה, משום שהם סיפרו כי זהו מקום מפגש של אנשי-הצל (Shadow-men), האנשים המתים מדונהארו, שם הם מתכנסים בעתות פחד, ומתלחשים. ארגורן תוקע בקרן כסף, רוח קפואה "like the breath of ghosts" יורדת מההרים (שוב, השימוש בדימוי אינו מקריל), והוא קורא: מפרי השבועה, מדוע באתם? קול מרוחק עונה לו מהלילה: למלא את השבועה שלנו ולמצוא שלוה. ארגורן משיב שהגיעה השעה, ושעתה עליהם להצטרף אליו. כשכל הארץ הזאת תהיה נקייה ממשרתיו של סאורון, יחשיב להם ארגורן את השבועה כאילו מולאה, והם יוכלו למצוא שלוה ולהיפטר לנצח

¹³³ Garth. 2009, p.249

¹³⁴ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.52

¹³⁵ *Ibid*, pp.52-53

מן העולם. עם שחר מוביל ארגורן את החבורה הלאה, מאחוריהם רוכב צבא הצללים (Shadow Host), והפחד הולך לפנייהם עד השקיעה האדומה כדם.¹³⁶

הנושא של "פחד" חוזר שוב ושוב בפסקאות האחרונות; ספרתי שש עשרה פעמים בהן המילים פחד, אימה, חרדה או זוועה, "fear, dread, terror, horror" מופיעות במסעה של "החבורה האפורה" מאז עזיבתה את דונהארו. מאוחר יותר לגולס מעיד על עצמו כי

I felt not the terror, and I feared not the shadows of Men, powerless and frail as I deemed them.¹³⁷

נראה כי הצליח לראותם בשל היותו עלף; כנראה לא היו בלתי נראים באמת,¹³⁸ רק חיוורים ובהירים מכדי ששאר החבורה תוכל לראותם. לגולס מסוגל לראות את המתים; כתוצאה מכך הוא לא מפחד מהם; לכן אין להם השפעה עליו. המתים לא נזקקו לאף נשק פרט לפחד, נזכר גימלי.¹³⁹ טולקין כותב על כוחם של משרתיו האכזריים והנאמנים ביותר של סאורון, הנאזגול (רפאי הטבעת), צלליהם של בני אדם המשועבדים לטבעת, כי

their chief weapon was terror. This was actually greater when they were unclad and invisible; and it was also greater when they were gathered together.¹⁴⁰

ניכר כי הדבר נכון גם לגבי האנשים המתים מדונהארו: הנשק המרכזי שלהם הוא הפחד; הוא חזק יותר כשהם בלתי נראים, וגם כשהם נמצאים יחד בקבוצה גדולה. במקום אחר מציין טולקין בעניין הנאזגול כי

Their peril is almost entirely due to the unreasoning *fear* which they inspire (like ghosts). They have no great physical power against the fearless; but what they have, and the fear that they inspire, is enormously increased in *darkness*.¹⁴¹

¹³⁶ *Ibid*, pp.52-54

¹³⁷ *Ibid*, p.155

¹³⁸ אם היו אכן בלתי נראים, בעולם הבלתי נראה (Unseen), בדומה לרפאי הטבעת, הנאזגול, לא היה זה בכוחו של לגולס לראותם, משום שמעולם לא היה בממלכות הברוכות. כמו כן, מאוחר יותר נראה כי כולם יכולים לראות אותם, משום שגימלי מתאר כיצד זינקו קדימה ושלפו את חרבותיהם, ואת שבירת חניתו של מלך המתים.

Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.216; Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.157-158

¹³⁹ *Ibid*, pp.155-156

¹⁴⁰ *Unfinished Tales of Númenor & Middle-earth*. Ed. Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 1980, p.343

¹⁴¹ Tolkien. 2000, p.272

הקישור עם רוחות רפאים מעניין, והוא גם תומך בטענה שלי כי ניתן להשליך את הדברים האמורים כאן גם על האנשים המתים מדונהארו, שהם ללא ספק הדבר הקרוב ביותר לרוחות רפאים שקיים בארץ התיכונה.

צבא המורכב מרוחות המתים הוא נושא נפוץ באגדות ובסיפורי העם.¹⁴² בפולקלור הגרמאני והקלטי התופעה מוכרת בתור "הצייד הפראי", "The Wild Hunt". לפי הגדרתו של המילון ההיסטורי לכישוף (Historical Dictionary of Witchcraft):

In Germanic and Celtic legend, the Wild Hunt consisted of a band of ghosts or spirits who would ride through the night. The hunt was usually led by a divine or semi-divine figure...¹⁴³

עדויות לאמונה בחבורת רוחות רפאים או פיות הרוכבות בציד לילי מוסר אוונס-ונץ מפי איכרים באירלנד. הסיפורים הבאים מתרחשים לצד ההר האירי בן בובלין, שאותו ואת סביבתו מתאר אוונס-וינץ כאחד מאותם מקומות נדירים באירלנד בהם הפיות אינן בלתי נראות. ההר נחשב למקום מגוריהם המרכזי של הפיות (או ה-gentry בשמן המקומי), ונאמר כי בהרים הסמוכים ישנן מערות ארוכות שאיש לא העז לחקור לעומק, וגם כלבים שהוכנסו אליהן יצאו במרחק מיילים רבים, או שלא יצאו כלל.¹⁴⁴

בסיפור הראשון, ידידו של המספר הבחין בכלבי ציד ובסוסים ורוכבים במהלכו של מצוד בצדו האחר של ההר, בשעה אחת לפנות בוקר, ולמחרת, כששב למקום, לא מצא אף סימן לטביעות רגליים.¹⁴⁵ בסיפור השני מספר איכר נוסף, תושב המקום בן שמונים, כי ראה במו עיניו ליד אותו ההר צבא המונה חמשת או ששת אלפים בשריון זוהר לאור הירח. איש מוזר עצר אותו במרכז השביל, הביט על פניו והניח לו ללכת.¹⁴⁶ קיימים מספר קווי דמיון בין הסיפור הזה לסיפור שמציגה אאוויין.¹⁴⁷ אף על פי שאיננו יודעים מה מספרם המדויק של האנשים המתים מדונהארו, אאוויין מתייחסת לצבאם כ-"great host", ובהתחשב בכך שהרוחרים הם עם למוד מלחמה, המכיר היטב צבאות גדולים, ניתן להניח שאכן מדובר בצבא גדול באמת, במימדים המזכירים את "the greatest army you ever saw" של האיכר האירי. יש דמיון בין הדרך בה תיארה אאוויין את לבושם של המתים - "strange"

¹⁴² מוטיב 500E על פי אינדקס מוטיבי הפולקלור של סטית' תומפסון (Thompson).

¹⁴³ Durrant, Jonathan B., and Michael David Bailey. "Wild Hunt." *Historical Dictionary of Witchcraft*. Vol. 2nd ed, Scarecrow Press, 2012.

¹⁴⁴ Evanz-Wentz. 1911, pp.44-45

¹⁴⁵ *Ibid*, p.56

¹⁴⁶ *Ibid*, p.57

¹⁴⁷ Tolkien. *The Fellowship of the Ring*. 1994, p.63

"array" - והדרך בה תיאר האיכר את האיש שעצר אותו - "strange man", בין הפיות הרוכבות לצד ההר שנחשב מקום משכנם המרכזי והמתים היוצאים מההר הרדוף ושבים אליו, בין המערות של ההרים האיריים השכנים אותן איש לא מעז לחקור מחשש שיעלם ולא ישוב עוד לעולם ו"שבילי המתים" שהרוהירים מפחדים מפניהם ומסרבים להתקרב אליהם, משום שאין אדם חי שנכנס אליהם וגם יצא, ובין האיש שעצר את האיכר ובחן את פניו על השביל בטרם יניח לו להמשיך בדרכו והמתים ב"שר הטבעות" השומרים על "שבילי המתים".

ההבדל המרכזי בין הסיפורים הוא האווירה - הפיות או רוחות הרפאים האיריות לא נחשבות רעות בהכרח; האיכר לא מביע פחד מיוחד למראם, גם לא כשהאיש המוזר עוצר אותו. מקום משכנם - ההר בן בובלין - לא נחשב מקולל או מאיים. זאת בניגוד לאנשים המתים מדונהארו, שיציאתם החוצה מההר הרדוף בו הם שוכנים מניסה את תושבי העמקים השכנים לבתיהם וגורמת להם להגיף את חלונותיהם ולפחד. בהתאם לכך, גם התאורה שונה. האיכר מתרשם משריונם הזוהר לאור הירח, בעוד סיפורה של אאוין מתרחש "בלילות חשוכי ירח".

נאמר על מגוון דמויות, היסטוריות ואגדיות, שהן מובילות את ה"ציד הפראי". ביניהם המלך בריטי העתיק הרלה (Herla), שביקר יחד עם בני לווייתו במערה גבוהה בה שלט מלך גמד על נתינים רבים, ובעזבם קיבלו מתנות רבות ובתוכן כלב ציד, עם ההנחיה שלא לרדת מסוסיהם עד שהכלב ירד על האדמה. כשיצאו גילו כי עברו מאתיים שנה, וחלק מבני לווייתו של הרלה ירדו מעל גב סוסיהם והפכו לאבק, משום שהכלב עדיין לא ירד, ולפי האגדה - גם לא ירד בעתיד; וכך הוכרחו הרלה ובני לווייתו להמשיך ולרכב לנצח נצחים.¹⁴⁸

חלק מהאגדות הבריטיות מכתירות את גוויין אפ ניד (Gwyn ap Nudd) כמנהיג ה"ציד הפראי". צ'רלס סקווייר (Squire) טוען כי גוויין הוא השריד האחרון למסורת רחבה של אלים בריטיים שהפכו לאבירים וללוחמים בני תמותה תחת השינויים הקפדניים שהכתיבה הכנסייה. גוויין אפ ניד (גוויין בן ניד), כותב סקווייר בראשית המאה העשרים, נותר השורד האחרון מבין האלים העתיקים: מונמך אמנם לדרגה של פיה, אך לא מנוצח. גוויין הפך, בשל כך, לאויבה הסימבולי של הנצרות. עם השנים קיבל את התכונות שיוחסו במקור לאלים אחרים. בין השאר נהיה מלך הפיות ומלך המתים (נדמה כי השניים קשורים בקשר הדוק באגדות), וקיבל את ה-Cwn Annwn, כלבי השאול,¹⁴⁹ כלבי הציד ששויכו בתחילה למלך המתים אראון (Arawn) המופיע בענף הראשון של המבינוגיון

¹⁴⁸ Bernstein, Alan E. "The Ghostly Troop And The Battle Over Death: William Of Auvergne (d. 1249) Connects Christian, Old Norse, and Irish Views." Pu, Muzhou. *Rethinking Ghosts in World Religions*. Brill, 2009, pp.135-136

¹⁴⁹ Squire, Charles. *Celtic Myth and Legend*. London: The Gresham Publishing Company, 1905, pp.371, 391-392

(The Mabinogion), אוסף האגדות הולשי הקדום (מתוארך לשלהי המאה השתים עשרה).¹⁵⁰ עוד יש איכרים, מספר סקווייר, המוכנים להישבע כי שמעו את כלבי השאול בלילות סערה, רודפים אחר נשמותיהם של המתים החוטאים ותינוקות שלא הוטבלו לנצרות.¹⁵¹

אלן א. ברנסטין (Bernstein) מצביע על הקשר בין האגדות על צבא הרוחות למיתולוגיה הנורדית,¹⁵² בה מסופר כי האל הראשי, אודין (Odin), שבין שאר תפקידיו הוא גם אחד מאלי המתים, שולח מדי יום את הוולקירות (Valkyrs), הנשים הלוחמות, לשדות הקרב, שם הן אוספות את המתים ומובילות אותן לולהאלה (Valhalla), היכלו של אודין. בולהאלה מתאמן צבא המתים (הלוחמים המתים נקראים איינהרג'יאר - Einherjar) בשדה קרב בכל יום, ובכל יום קוטלים האיינהרג'יאר איש את רעהו, ומאוחר יותר קמים לתחיה ויושבים יחד בשמחה ובאהבה בערב. כך מתאמן צבא המתים של אודין לסוף העולם, רגנרוק (Ragnarok), בו האמינו הנורדים שתתחולל מלחמה אדירה בין האלים לאויביהם.¹⁵³ אין זה מפתיע אפוא כי בחלק מהאגדות נחשב אודין לרוכב בראש ה"ציד הפראי".¹⁵⁴

סוזן הילרי יוסטון (Houston) מבחינה בין שני סוגים שונים של צבאות של רוחות רפאים: ה"ציד הפראי" (Wild Hunt) וה"צבא הזועם" (Furious Host). לדבריה, ה"ציד הפרוע" הוא המפחיד מבין שניהם, משום שביכולתו לגרום נזק מייד, בזמן שה"צבא הזועם" רק מזהיר מפני אסון מתקרב. אדם הפוגש ב"ציד הפראי" עלול להיחטף על ידו, ולמצוא עצמו מצורף לציד כנגד רצונו.¹⁵⁵

ניכר כי טולקין, בכתבו על האנשים המתים מדונהארו, שאב השראה מהמוטיב הפולקלורי של צבאות הרוחות. בשני המקרים מדובר בצבא של מתים הרוכב בעולם החיים, ובדומה ל"צבא הזועם" המבשר אסון קרב, תיאודן אומר כי המתים יוצאים רק בזמנים של חוסר שקט גדול ומוות קרב.¹⁵⁶ לעתים קרובות ה"ציד הפראי" בסיפורי העם מורכב מאנשים שחטאו בחייהם ונענשו על כך במותם - הם לא יכלו למצוא מנוחה ונאלצו להמשיך לרכוב לעד. כך גם מפרי השבועה, שקוללו על ידי איסילדור בשל השבועה שהפרו בחייהם שלא ימצאו מנוחה במותם

¹⁵⁰ Guest, Charlotte (Trans.). *The Mabinogion*. London: Bernard Quaritch, 1877, pp.339-340

¹⁵¹ Squire. 1905, pp.391-392

¹⁵² Berenstein. 2009, pp.124-125

¹⁵³ Sturlson, Snorri. *The Prose Edda*. Trans. Arthur Gilchrist Brodeur. New York: The American-Scandinavian Foundation, 1916, Gylfaginning: XLI, XXXVI

¹⁵⁴ Berenstein. 2009, p.128

¹⁵⁵ Houston, Susan Hilary. "Ghost Riders in the Sky." *Western Folklore*, vol. 23, no. 3, 1964, pp.154-155

¹⁵⁶ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.62

עד שיעמדו במילתם.¹⁵⁷ מעבר לכך, איימי אמנדט-רדוגה מראה יפה כי בתיאורו של מסע "החבורה האפורה" עורך טולקין מספר השוואות עם ציד.¹⁵⁸ ההדגשות בציטוט הבא הן שלי:

folk that were afield cried in terror and **ran wild like hunted deer**... the Grey
Company in their haste **rode like hunters**...¹⁵⁹

ההשוואה לצייד ברורה: האנשים הבורחים מפני "החבורה האפורה" בשדות רצים "פרא" (wild), מילה המשותפת גם עם שמו של ה"ציד הפראי" (Wild Hunt) כמו איילות נצודות; החבורה עצמה "רוכבת כציידים". המוטיב הפולקלורי של צבאות של רוחות רפאים השפיע, אם כך, על עיצוב האנשים המתים מדונהארו ב"שר הטבעות". אך מה הוא מקורה של התפישה הרואה בהפרת שבועה חטא חמור שעונשו כה נורא?

עיון זריז בחלק הראשון של האדה הפואטית, "Voluspo" - "נבואת האישה החכמה", שופך אור על המקור המיתולוגי לתפישה זו.

I saw there wading | through rivers wild
Traucherous men | and murderers too...¹⁶⁰

הדוברת מתארת את עונשם של החוטאים במותם, בממלכת המתים חסרי הכבוד, הל (Hel). הערה של המתרגם לאנגלית של האדה הפואטית, הנרי אדמס בלואוס (Bellows), מעניינת במיוחד בהקשר של טולקין:

The stanza depicts the torments of the two worst classes of criminals known to Old
Norse morality--oath-breakers and murderers.¹⁶¹

הפרת שבועה נחשבה פשע כה חמור עבור הנורדים שמפרי שבועה מוזכרים בכפיפה אחת יחד עם רוצחים - אלו "שתי הקבוצות הגרועות ביותר של עבריינים" מבחינת המוסר הנורדי העתיק. מבחינת טולקין, שהושפע רבות מהמיתולוגיה הנורדית, הפרת שבועה היא חטא איום.¹⁶² לכן מפרי השבועה מקבלים עונש כה חמור - אולי העונש

¹⁵⁷ Amendt-Raduege, 2018, p.92

¹⁵⁸ *Ibid*, p.93

¹⁵⁹ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.52-53

¹⁶⁰ Bellows, Henry Adams, trans. *The Poetic Edda*. Princeton: Princeton University Press, 1936, Stanza 39

¹⁶¹ *Ibid*, p.17

¹⁶² דוגמה מצוינת לחומרתה של שבועה בכתביו של טולקין היא שבועת פיאנור (Fëanor's Oath); פיאנור היה הגדול שבאומני העלפים, ויוצאם של הסילמריילי, האבנים היקרות מפז מלאות האור שגנב מלקור (Melkor), האויב הגדול ושר האופל הראשון שסאורון היה משרתו. לאחר הגניבה, שהיתה מכה קשה מאד עבור פיאנור, נשבעו הוא ושבעת בניו שבועה איומה, שגרמה לרבים מהנוכחים לרעוד, שירדפו כל יצור שיעז להחזיק ברשותו סילמרייל. בשם השבועה הזו נעשו מעשים נוראיים; אך טולקין כתב על אופייה המחייב ללא פשרות של שבועה:

החמור ביותר עבור טולקין: אי היכולת למות. רעיון זה, שכבר הזכרנו משום שהוא חולף כחוט השני בין שלושת הנושאים בפרק זה, מתבטא באופן המשמעותי ביותר בסיפורם של האנשים המתים מדונהארו. את עמוד התווך הזה בתפישת המוות אבקש להמשיך ולחקור בפרק השני.

הנושא השני החוזר בסיפורם של האנשים המתים מדונהארו הוא הפחד. זהו אולי ההבדל המרכזי ביותר בין מפרי השבועה ב"שר הטבעות" לאגדות על ה"ציד הפראי": באגדות האירופאיות לא ניכר כי הפחד הוא מוטיב חשוב במיוחד. זהו רעיון נוסף בתפישת המוות ב"שר הטבעות": מאחר והמוות אינו דבר רע, הפחד מהמוות אינו מוצדק או טבעי. יתכן שהדגש הגדול ששם טולקין על כך שמי שאינו מאויים על ידי המסע ב"שבילי המתים" הוא מי שלא מפחד מהמתים בא כדי לחדד את הנקודה הזאת. מעבר לכך: הבריחה מהמוות היא מעשה שלילי; לכן אומץ לבם של ארגורן ובני חבורתו מתבטא בכך שהם ניגשים למוות, לא מתחמקים ממנו, ומתמודדים איתו בגבורה - מזמנים אותו להילחם לצידם, רותמים אותו לעזרתם. את הרעיונות האלו ארצה לפתח בפרק השני, העוסק בתפישת המוות ב"שר הטבעות".

For so sworn, good or evil, an oath may not be broken, and it shall pursue oathkeeper and oathbreaker to the world's end. (Tolkien. 2001, p.83)

"המוות אינו אויב": דיון בפרק הראשון לקראת הפרק השני

"in reading the work myself... I become aware of the dominance of the theme of Death... Death is not an Enemy!"¹⁶³

בפרק הראשון חקרנו את שלושת סיפורי הרוחות של "שר הטבעות", המתרחשים בגבעות התלים (תת-פרק ראשון), בביצות המתות (תת-פרק שני) וב"שבילי המתים" (תת-פרק שלישי). בחנו את הקשר ביניהם לבין המיתולוגיות וסיפורי העם הצפוניים.

תת הפרק הראשון, "ערפל על גבעות התלים", עסק בהרפתקה של ההוביטים פרודו, סאם, מרי ופיפין בגבעות התלים המסוכנות, שם מסתתרים רוחות התלים הזדוניים, וחקר את מקורה במוטיבים הקלטיים של תלי הקבורה הרדופים והדרואגר הנורדיים. תת הפרק השני, "נרות של גוויות בביצות המתות", התייחס למסעם המתעתע של פרודו, סאם ומורה דרכם גולם בביצות המתות, ולתופעות המחרידות שנגלות לנגד עיניהם המזועזעות עם רדת הליל, שהשפעתן של האגדות הקלטיות על ה-"will-o'-the-wisp", המשטה במטיילים בביצות, ניכרת בהן. תת הפרק השלישי, "המתים רוכבים מאחור", דן בחוויה המטלטלת של "החבורה האפורה" ב"שבילי המתים" מעוררי האימה, ששומריהם האל-מתים מהדהדים את סיפורי העם על צבאות של רוחות רפאים וה"ציד הפראי".

מתחנו קווי דמיון בין סיפורי הרוחות ב"שר הטבעות" לבין המיתולוגיה הנורדית וסיפורי העם האיריים, הבריטים והוולשים, ושמנו לב להבדלים ביניהם, לדרך בה טולקין צרף מוטיבים שונים יחד, הרחיב נושאים מסויימים, פירט או שינה את האגדות ועשה בהן שימוש כרצונו. כך חקרנו את השפעת המיתולוגיות הצפוניות על תפישת המוות כפי שהיא מתבטאת בסיפורים של האל-מוות העל-טבעי ב"שר הטבעות". זהו השלב הראשון של המענה לשאלת המחקר, "כיצד השפיעו המיתולוגיות הצפוניות על תפישת המוות בספריו של טולקין?". על מנת להמשיך לענות עליה, אבקש להרחיב את נקודת מבטנו בפרק השני, ולעבור מהדוגמאות הממוקדות באל-מוות ב"שר הטבעות" למבט-על הסוקר את כלל תפישת המוות בספריו של טולקין, דרך הרעיונות המרכזיים לתפישה זו שחלקם הוצעו כבר בפרק זה.

מתוך הדיון בסיפור הרוחות הגענו אל תובנות חשובות הקשורות בתפישת המוות בעולמו של טולקין. המרכזית שבהן היא שטולקין לא רואה במוות אויב; העונש הגרוע ביותר מבחינתו הוא אי-היכולת למות, וזהו העינוי

¹⁶³ Tolkien. 2000, p.267

שסובלים האנשים המתים מדונהארו בשל השבועה שהפרו. היכולת לעזוב את מעגלי העולם היא מתנה, מתנת אילובטר לאדם; מרד כנגד המוות, ניסיון לשלוט בו או לשטות בו, וביקוש חמדני של חיי אלמוות - כל אלו שקולים למרד בארו אילובטר עצמו. רעיון נוסף הוא שהרשע מתקשר למוות רק במקום בו קבריהם, כבודם או שלוותם של המתים מחוללים. כך מופיעות דמויות האימים במימי הביצות המתות רק לאחר שקבריהם נבלעו על ידי הביצות המתפשטות; כך גם הופכים תלי הקבורה המכובדים של ימי קדם לאזורי בלהות ואימה רק לאחר שהמלך-המכשף מאנגמר שלח אליהם את רוחות-התלים האפלים. על הנושאים הללו ועוד אבקש להרחיב בפרק הבא, העוסק בתפישת המוות בספריו של טולקין.

פרק שני: תפישת המוות ביצירתו של טולקין

בפרק הראשון ערכנו השוואה בין שלושת "סיפורי הרוחות" ב"שר הטבעות" למיתולוגיה הנורדית ולסיפורי העם האיריים, הולשיים, הסקנדינביים והבריטיים, דרכה ביקשנו לאתר את השפעתם של המיתולוגיות וסיפורי העם על עיצוב תפישת המוות ביצירתו של טולקין. בפרק הזה נדון ברעיונות המרכזיים בתפישת המוות ביצירתו של טולקין, בהסתמך על המסקנות מההשוואה בפרק הקודם: המוות, בעיני טולקין, אינו אויב; אי-היכולת למות היא עונש איום; היכולת לעזוב את מעגלי העולם היא מתנת אילובטר לאדם; מרד נגד המוות ורדיפה אחר חיי אלמוות הם מעשים אסורים. בפרק הזה נכיר מספר רעיונות חשובים: המוות כ"מתנת האדם", הברחה מהמוות, ההבדלים בין חיי תמותה לחיי אלמוות, החיים שלאחר המוות, ו"מוות טוב" ו"מוות רע" ב"שר הטבעות".

ההשקפה הנמצאת בבסיס תפישת המוות ביצירתו של טולקין מתבטאת ברעיון "מתנת האדם" (Gift of Men). בפתחו של "הסילמריליון", הפורש את יסודות המיתולוגיה של טולקין, מתוארת בריאת העולם - ששמו בפי העלפים הוא ארדה (Arda) - על ידי שירה. ארו אילובטר (Eru Ilúvatar), האחד, שולח את הולאר (Valar), צאצאי מחשבתו, אל תוך ארדה, והם פועלים להכשיר את העולם למקום משכן ראוי עבור ילדי אילובטר (Children of Ilúvatar): הבכורים (Firstborn), העלפים, והעוקבים (Followers), בני האדם.¹⁶⁴ אילובטר קובע כי העלפים יהיו היפים בילדיו, יביאו לעולם יופי רב, והשגשוג הרב ביותר בעולם יהיה שלהם; אך לבני האדם הוא נותן מתנה חדשה. אילובטר גורם ללבבותיהם של בני האדם לא למצוא מנוח בעולם, אלא לבקש ולחפש מעבר לו, וכן נותן להם את היכולת לעצב את חייהם שלהם מעבר למוזיקה שנקבעה בבריאת העולם, שהיא הגורל שמכתיב את דרכם של כל שאר הבריות. בשל כך, יודע אילובטר, יהיו בני האדם מהירים לסטות מדרך הישר, ולא ישתמשו במתנותיהם בהרמוניה. לכן, וכמחיר הכרוך בחופש הרב שנתן להם, העניק אילובטר מתנה נוספת לבני האדם: הם לא קשורים לעולם כמו העלפים, וימי חייהם בו קצרים, ובמותם הם עוזבים אותו. בזמן שהעלפים בני אלמוות, ויכולים למות באופן סופי רק במות העולם עצמו.

Death is their fate, the gift of Ilúvatar, which as Time wears even the Powers shall envy.¹⁶⁵

זהו אפוא הרעיון העומד במרכז תפישת המוות ביצירתו של טולקין: המוות הוא מתנתו של אילובטר לבני האדם, ומושא קנאתם של העלפים ואף הולאר בני האלמוות. בני האדם רואים אותו לעתים קרובות באור שלילי בשל

¹⁶⁴ Tolkien, J.R.R. *The Silmarillion*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2001, pp.15-22

¹⁶⁵ *Ibid*, p.42

שקריו של מלקור (Melkor), האויב הגדול ביותר של הולאר, שהטיל צל של אי-ודאות על המוות, וגרם לבני האדם לפחד מפניו במקום לראותו כמקור לתקווה.¹⁶⁶

זהו אולי החטא היסודי ביותר בסיפוריו של טולקין. אסונות, מלחמות, כעס וצער באו לעולם בשל תפישה שגויה של המוות. בני האדם, שהתפתו להאמין למלקור, ביקשו לברוח מהמוות - במה שטולקין מכנה "הבריחה הגדולה"¹⁶⁷ - ובמקום לחוש הקלה משחרורם הקרב ממעמסות ומגבלות העולם, רדפו אחר האלמוות.

גרנט סטרלינג (Sterling) מצביע על השימוש שעשה סאורון, משרתו של מלקור, בפחד מפני המוות שזרע אדונו בלבבות בני האדם: הוא פיתה אותם לעבדו בהבטחות לעשותם בני אלמוות. כך הוא משעבד את תשעת רפאי הטבעת, שטבעותיהם מאריכות את חייהם באופן מלאכותי, ומרעיל את לבבות מלכי נומנור נגד הולאר.¹⁶⁸ סאורון משכנע אותם כי הולאר מסרבים לאפשר לבני האדם לדרוך על אדמת ארצם משום שהם מפחדים כי בני האדם יכבשו אותה ויקחו מהם את האלמוות. צי של בני נומנור מפליג אל ארצותיהם של הולאר במטרה ללחום בהם, ובתגובה לחטאם וגאוותם משנה אילובטר את פני העולם ומטביע את האי נומנור.¹⁶⁹

בביצות המתות רואים ההוביטים פני עלף ואורק ואדם, פנים נאות ואציליות, מרושעות וקודרות, גאות ועצובות, אך גורל אחד פקד את כולן: כל הפנים מתועבות, כולן מרקיבות, כולן מתות. טום שיפי (Shippey) סבור כי הפחד מהמראה האיום הזה מגיע בשל הדרך בה כולם, טובים ורעים כאחד, מושחתים בסוף לעשב וריקבון. הפחד הזה מופיע גם קודם לכן, כשמרי מקיץ מהתרדמה שנפלה עליו בתל ודמותו של המת האצילי שבקבר מתבלבלת עם רוח התלים הזדוני. האם כל תהילה נרקבת בסוף? תוהה שיפי. קל יהיה להצביע על כך כעל מוטיב חוזר בתפישת המוות ב"שר הטבעות", אך לא יהיה זה נכון. כפי שכבר ראינו, לאורקים, לבני האדם ולעלפים לא מצפה אותו גורל: לכל אחד מהיצורים החיים בארץ התיכונה גורל ייעודי וייחודי שממתין לו לאחר מותו. מלבד זאת, רעיון זה נוגד את הגישה בבסיס תפישת המוות ביצירתו של טולקין, שהמוות הוא מתנה ולא עונש. מהיכן מגיע, אם כך, אותו פחד ש"כל תהילה נרקבת בסוף"? מאותו מקום שמגיעים שאר הרעיונות המעוותים לגבי המוות: סאורון, המפתח ביד נוכל את נבטי הפחד מהמוות שנטע קודמו בתפקיד השר האפל בלבבות בני האדם, גורם למחזות הקודרים המקנים תחושת יאוש, שכל העמל נעשה לריק, ובסוף הכל יושחת וירקב ויגיע לאותו סוף וגורל. אך אלו

¹⁶⁶ *Ibid*

¹⁶⁷ Tolkien, J.R.R. "On Fairy-Stories." *Tree and Leaf*. London: George Allen & Unwin, 1975, p.61

¹⁶⁸ Sterling, Grant C. "'The Gift of Death' Tolkien's Philosophy of Mortality." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 21.82 (1997): 16-18.

¹⁶⁹ Tolkien. 2001, pp.274-279

רק שקרים : המספר דואג להזכיר לנו כי גם בלב הביצות המתות, מעל לרקב ולאדים, השמש מטפסת, גבוהה וזהובה.¹⁷⁰

נסיונות ההטעיה של סאורון באשר להיותו של המוות מתנה הם דוגמאות משמעותיות לעוול ולהשחתה מהסוג הגרוע ביותר שמבצעים כוחות האופל. נפילת נומנור היא אולי הדוגמה המובהקת ביותר ביצירתו של טולקין לחטא הבריחה מהמוות ולחומרתו. השקפת המיתוסים שכתב, מציין טולקין בהערת שוליים לטיוטה למכתב משנת 1954, היא

that Death - the mere shortness of human life-span - is not a punishment... but a biologically (and therefore also spiritually...) inherent part of Man's nature. The attempt to escape it is wicked because 'unnatural', and silly because Death in that sense is the Gift of God (envied by the Elves), release from the weariness of Time.¹⁷¹

ביטויים לתפישתו זו מצויים הן בסיפורים שכתב, הן מחוץ למיתולוגיה שלו, במכתבים ומאמרים שכתב על עולמו שלנו. במאמרו "על סיפורי פיות" הוא טוען שאחת הסיבות לכך שבני האדם מספרים סיפורי פיות היא תשוקתם לברוח מהמוות:

And lastly there is the oldest and deepest desire, the Great Escape: the Escape from Death... Fairy-stories are made by men not by fairies. The human stories of the elves are doubtless full of the Escape from Deathlessness.¹⁷²

טולקין סבור כי סיפוריהם של בני האדם, ובכללם סיפוריו שלו, מעצם היותו אדם, עוסקים כמעט בלית ברירה בבריחה מהמוות. אילו נכתבו הסיפורים על ידי הפיות, הוא מציע, ודאי היו מלאים בבריחה מהאלמוות. על אף שטולקין הודה במכתב כי משום שהסופר של "הסילמריליון" הוא אדם, הסיפור כולל בני אדם באופן בלתי

¹⁷⁰ Shippey, Tom. *The Road to Middle-earth*. New York: Houghton Mifflin Company, 2003, p.217

¹⁷¹ Tolkien, J.R.R. *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Ed. Humphrey Carpenter and Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 2000, p.205

¹⁷² Tolkien. 1975, p.61

נמנע,¹⁷³ הוא גם כתב כי אחד הדברים שמייחדים את המיתולוגיה שלו הוא שהיא אינה אנתרופוצנטרית - סובבת סביב האדם - אלא עוסקת, הן מבחינת נקודת המבט הן מבחינת מוקד העניין, בעלפים.¹⁷⁴

מאחר והעלפים, שמנקודת מבטם מסופרים המיתוסים, רואים את המוות כדבר טוב וכמתנה, וטולקין מסכים עמם, רעיון מרכזי נוסף בתפישת המוות של סיפוריו הוא שהאלמוות אינו ברכה בהכרח; להפך, הוא עלול להיות עול, עונש וסבל.

האלמוות של העלפים הוא דבר טבעי, פרי רצונו של אילובטר, על כן ההתייחסות אליו היא לרוב חיובית; הוא עשוי להיות מטרד לאחר רבבות שנות חיים ארוכות ומעייפות, כשכל בקשתו של העלף, המואס בעולם ובחיים האינסופיים, היא להיפטר ממעגלי העולם בדומה לבני האדם, דבר שאין ביכולתו לעשות. אך האלמוות הוא זכותם הטבעית של העלפים, ועל אף שלעתים הוא מציב קשיים בפניהם, לרוב הם מקבלים אותו בהבנה.

הדבר האיום באמת הוא האלמוות הלא טבעי. בשלושת הסיפורים מ"שר הטבעות" שנידונו בהרחבה בפרק הקודם מוצגים יצורים שהשיגו אלמוות בדרך לא טבעית, בניגוד לרצונם, וקשירתם לחיים, ואי היכולת למצוא שלוה ומנוחה במוות, הן העינוי המתמשך שמכביד עליהם ומעוות אותם. שלילת היכולת למות מבני אדם היא אולי העונש הקשה ביותר ביצירתו של טולקין.

הדוגמה הברורה ביותר לכך היא סיפורם של האנשים המתים מדונהארו (עליו נכתב בהרחבה בתת הפרק השלישי של הפרק הראשון, "המתים רוכבים מאחור"), שקוללו שלא ימצאו מנוחה עד שימלאו את שבועתם, ומאז רדפו את ההרים והילכו אימים על האיזורים בהם התהלכו בעודם בחיים.

דוגמאות נוספות לכך, שאוזכרו בפרק הקודם בקצרה, הם אותם האנשים שהטבעת האחת העניקה להם אלמוות. בראש ובראשונה, גולום ורפאי הטבעת; וכן, במידה פחותה שעודנה משמעותית, בילבו באגינס.

מאה ושלושים נחשב גיל מופלג עבור הוביטים,¹⁷⁵ וגולום, שנולד לפני שנת 2463 בעידן השלישי, חי יותר מ-550 שנים בזמן ההתרחשויות בשר הטבעות, הודות לטבעת האחת שהיתה ברשותו 478 שנים.¹⁷⁶ סאורון והטבעת לא

¹⁷³ כשהסיפור הופך ממיתוס לסיפור, כתב טולקין בהערת שוליים לטיטות מכתב, על מוקד העניין לעבור מהעלפים לבני האדם (והקשרים שלהם עם עלפים או יצורים אחרים), משום שאנו כבני אדם איננו מסוגלים לכתוב סיפורים על עלפים, שאת עולמם הפנימי איננו מכירים, ואם ננסה - פשוט נהפוך עלפים לבני אדם.

Tolkien. 2000, p.285

¹⁷⁴ *Ibid*, p.147

¹⁷⁵ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.334

¹⁷⁶ *Ibid*, p.406-409

יכלו לתת חיי אלמוות של ממש, וכפי שטולקין מעיר, לכל אחד מעמי בני האדם אורך חיים טבעי המותאם לאופיו הביולוגי והרוחני, אותו אי אפשר באמת להאריך מבחינה איכותית או כמותית;

so that prolongation in time is like stretching a wire out ever tauter, or
'spreading butter ever thinner' - it becomes an intolerable torment.¹⁷⁷

הטבעת, אם כן, לא העניקה חיי אלמוות באמת, כי אם האריכה בצורה בלתי טבעית את חייהם של נושאייה, "מותחת" אותם לאורך זמן רב יותר משהיו אמורים לארוך. טולקין מתייחס לדבריו של בילבו, נושאה של הטבעת לאחר שאבדה לגולום, שבהגיעו לגיל תשעים ותשע נראה עדיין כפי שנראה בגיל חמישים (כשמצא את הטבעת). הזמן חלף, אומר המספר ב"אחוות הטבעת", אך נראה שהיתה לו השפעה מועטה על מר באגינס. הבריות כינוהו "משומר היטב", ובניגוד לטענתו של המספר כי "ללא שינוי" היה קרוב יותר לאמת, מבחינה פנימית נראה כי בילבו עצמו מסכים עם האמירה הראשונה.¹⁷⁸ הוא משתף את הקוסם גנדלף בתחושותיו:

'Why, I feel all thin, sort of *stretched*, if you know what I mean: like butter that has been scrape Tolkien, J.R.R. "On Fairy-Stories." *Tree and Leaf*. London: George Allen & Unwin, 1975d over too much bread. That can't be right.'¹⁷⁹

ויליאם סטודארד (Stoddard) מבחין כי העלפים ביצירתו של טולקין מתפקדים כ"משמרים"; מבחינתם, העולם האידיאלי הוא עולם בו העבר מתמשך אל תוך ההווה, מועשר אך לא חולף. ממלכת העלפים היפהפיה לות'לורין (Lothlórien) היא התגלמותו של האידיאל על אדמת הארץ התיכונה; בביתו של אלרונד שמורים אולי זכרונות של החיים בעידן העתיק, אך בלות'לורין החיים עצמם ממשיכים להתקיים. אפילו האור ומעבר הזמן שם שונים: סאם מבטא את התחושה היטב באומרו שהוא מרגיש שהוא נמצא בתוך שיר. סטודארד מראה כי גם תפקידן של שלושת הטבעות של העלפים קשור בשימור. לעלפים חסרה היכולת הייחודית לבני האדם, לבור את דרכם שלהם בעולם; לפיכך הם שואפים לשמור על היופי הקיים, לטפח ולהרבות אותו; לעומתם, יודעים בני האדם כי חיים חדשים וצמיחה חדשה יכולים לבוא רק מתוך מוות.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Tolkien. 2000, p.155

¹⁷⁸ Tolkien, J.R.R. *The Fellowship of the Ring*. New York: Houghton Mifflin Company, 1994, p.21

¹⁷⁹ *Ibid*, p.32

¹⁸⁰ Stoddard, William H. "Simbelmynë: Mortality and Memory in Middle-earth." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, and Mythopoeic Literature* 29.111/112 (2010): 151-159.

אך אם העלפים, להם מתת האלמוות היא טבעית, קשורים לשימור טוב של יופי ושגשוג, ליצורים אחרים - שהשיגו מעין אלמוות בדרכים לא טבעיות - קשר שונה מאד לשימור. לכך מתכוון בילבו באומרו שהוא מרגיש מתוח, כמו חמאה שנמרחה על יותר מדי לחם; לכך מתכוונות הבריות כשהן מכנות אותו "משומר היטב". כך גם האנשים המתים מדונהארו, שגימלי מתאר את הסתערוותם כ"הד של מלחמה נשכחת כלשהי בשנים האפלות".¹⁸¹ רוחותיהם ממחישות בצורה ממשית את זכרון חייהם; במצב הנורא של חוסר-המיתה בו הן נמצאות הן משמרות את מראם והתנהגותם של האנשים שהיו כשעוד התהלכו בין החיים (בדומה לסיפורים על הציד הפראי שנידונו בפרק הקודם, הם נידונים לשוב ולחיות את חייהם שוב ושוב), אך הם לא מתחדשים, לא גדלים, לא צומחים.

בסצנה עוצמתית בכרך השלישי של "שר הטבעות" מתוארת פריצת המצור על מינס טירית. השער נבקע על ידי גרונד (Grond), שקרוי על שם "פטיש השאול מימי קדם", דרכו רוכב שר הנאזגול, ומאימתו נסים כל הנוכחים. כולם - פרט לגנדלף ולסוסו. שר הנאזגול, המלך-המכשף מאנגמר, ראש לתשעה בני האדם שהשתעבדו לסאורון עבור הבטחת חיי אלמוות, שהוענקו להם בצורה מעוותת ונוראית על ידי הטבעות שקיבלו, לועג לגנדלף. שוטה זקן! הוא קורא לו, זוהי שעתו.

Do you not know Death when you see it? Die now and curse in vain.¹⁸²

גנדלף לא נע. באותו רגע, מתוך העיר, קורא תרנגול, מבלי לדעת דבר על קסם או מלחמה, רק מברך את הבוקר המפציע עם שחר מעל לצללי המוות. קריאת התרנגול אינה מוטיב תמים, מעיר שיפי: היא מסמנת שחר, יום לאחר הליל, חיים לאחר המוות.¹⁸³ כמה אירוני: גנדלף, בניגוד לרפא הטבעת שנמנעה ממנו היכולת למות, ידע גם ידע מוות. הוא נפל במכרות מוריה (Moria), מת במלחמתו מול הבלרוג (Balrog), וקם לתחייה. כפי שכבר ציינו, נשקם המרכזי של האנשים המתים מדונהארו והנאזגול הוא הפחד. פאול קוכר (Kocher) מציע כי המלך-המכשף לא היה יכול להפיל אימה כה גדולה על הסובבים אותו אם לא היה מרגיש אותה קודם בעצמו.¹⁸⁴ הוא מבחין כי כשהמלך-המכשף מאיים על אאוין בשדה הקרב, אין זה עם מוות: הנאזגול

¹⁸¹ Tolkien, J.R.R. *The Return of the King*. New York: Ballantine Books, 1994, p.157

¹⁸² *Ibid*, pp.99-100

¹⁸³ Shippey. 2003, p.215

¹⁸⁴ Kocher, Paul H. *Master of Middle-earth*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1972, p.64

will not slay thee in thy turn. He will bear thee away... beyond all darkness,
where thy flesh shall be devoured, and thy shrivelled mind be left naked to
the Lidless Eye.¹⁸⁵

המלך-המכשף, משער קוכר, מכיר היטב את אותם מקומות של עינוי פיזי ונפשי. הוא התנסה בהם בעצמו. הנאזגול לא מתו משום שנראה שהם עדיין נוכחים בתוך גופיהם המקוריים, אך אלו דהו ונעשו כה דקים שלא ניתן לומר שהיו קיימים בעולם החיים, ולפיכך לא ניתן לראותם. הבשר שלהם לא חי, אך גם לא מת, אלא "undead", והם עברו לעולם של צללים.¹⁸⁶ המלך-המכשף אינו רואה את המוות כאיום; הקללה האיומה ביותר שהוא מעלה בדעתו היא חוסר היכולת למות, ממנה הוא סובל.

זהו עינוי נוסף שמדגיש את האימה שבחוסר היכולת למות; רדיפת האלמוות על ידי בני האדם היא מגוחכת ומרושעת, אומר טולקין, ומציע כי אדם טוב מת מרצונו החופשי כשחש שהגיע הזמן.¹⁸⁷ כך בוחרים לעשות מלכי נומנור הראשונים,¹⁸⁸ ובעקבותיהם גם ארגורן. בנספחי "שר הטבעות" מתוארת פרידתו האחרונה מארוון (Arwen) אשתו, בת אלרונד שבחרה בחיי תמותה לצד ארגורן על פני האלמוות של בני עמה העלפים, ומותו. בארגורן רואה החוקרת רבקה האנט (Hunt) את התגלמותו של האידיאל הטולקינאי ל"מוות טוב", בשל התייחסותו לחייו כאל פיקדון, אותו הוא משיב בנאמנות עם בא הזמן. הוא עוזב את העולם בשלווה, מבחירה, ומולו נדמה כי דווקא ארוון בת העלפים מתנהגת בצורה יותר אנושית ממלך בני האדם - אולי משום שרעיון המוות חדש לה והיא מתקשה להתמודד עמו. היא מודה כי מעולם לא הבינה את סיפור נפילת נומנור, וראתה את בני נומנור שביקשו להשיג אלמוות בכח הזרוע כשוטים מרושעים, אך עתה היא מרחמת עליהם. אם זוהי מתנתו של האחד לאדם, אומרת ארוון, מר לקבל אותה. ארגורן מסכים, אך גם מצביע על יתרונה של המתנה - בני האדם אינם קשורים לנצח במעגלי העולם, ומעבר להם יש יותר מזכרון. בני האדם בעולמו של טולקין אמנם לא יודעים מהו הגורל הממתין להם לאחר מותם, אך כפי שאומרת האנט, אם טולקין היה מגלה זאת במונחים ברורים - הוא היה מעניק ודאות במקום שמוטב לתת בו תקווה.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Tolkien. *The Return of the King*, 1994, p.114

¹⁸⁶ Kocher. 1972, pp.62, 64

¹⁸⁷ Tolkien. 2000, p.205

¹⁸⁸ Tolkien. 2001, p.266

¹⁸⁹ Hunt, Rebekah. "Beyond the Circles of the World: Death and the West in Tolkien's Middle-earth Legendarium." *Mythmoot II: Back Again Proceedings of the 2nd Mythgard Institute Mythmoot*. Linthicum, 2013. <https://signumuniversity.org/wp-content/uploads/2016/11/Mythmoot2_Hunt_Circle-of-the-World.pdf>.

איימי אמנדט-רדוגה (Amendt-Raduege), בדומה להאנט, סבורה כי טולקין בונה ב"שר הטבעות" מודל ל"מוות טוב". בימי הביניים נכתבו ספרים שמטרתם להדריך את האדם כיצד למות בצורה ראויה. הם נקראו "ars moriendi", "אמנות המיתה". על אף שכבר אין ספרים כאלו, לספרות בימינו יש מקום מיוחד במחשבתנו על המוות: נסיונם של אחרים, אפילו אחרים בדיוניים, מלמד אותנו על אפשרויות שונות להתמודדות עם המוות. "שר הטבעות" הוא טקסט חשוב, טוענת אמנדט-רדוגה, משום שהוא מציג בפני הקורא מספר מודלים אפשריים לרגעי הפטירה שלהם. כמו בספרים מימי הביניים, גם ב"שר הטבעות" מתואר "מוות טוב" ו"מוות רע".¹⁹⁰ בספרה מחלקת אמנדט-רדוגה את מקרי המוות בשר הטבעות לשתי התבניות הללו. תיאודן מלך רוהן מת בצורה טובה, המגלמת את המוות האידיאלי עבור גיבור גרמאני: הוא רוכב לקרב בראש אנשיו, בגבורה יוצאת דופן ומתוך מניעים טהורים (החברות העתיקה של ממלכתו עם גונדור), על אף שהסיכויים שינצחו קטנים, מבודד מאנשיו על ידי האויב (הנאזגול), נמחץ על ידי סוסו, אומר מילים אחרונות אציליות, בהן הוא לא מתאבל על מותו הקרב אלא שמח לקראתו וגאה בהישגיו בקרב, ובנשימתו האחרונה מכתיר את אחיינו כמלך החדש ושולח את אהבתו לאחייניתו. מותו של גנדלף, הבוחר בהקרבה עצמית על מנת להציל את שאר החבורה, הוא דוגמה שונה ל"מוות טוב". מותו והקמתו לתחייה מזכירים את האמונה הנוצרית במותו והקמתו לתחייה של ישו וכך מגלם גנדלף את האידיאל הנוצרי למות גיבורים. אמנדט-רדוגה מתייחסת למותו של ארגורן כ"מוות הטוב" האידיאלי על פי ספרי "אמנות המיתה" מימי הביניים, ומסכימה עם האנט כי מאחר וארגורן בוחר לעזוב את העולם למרות שאין לו שום ודאות מה מצפה לו, מותו הוא "the ultimate expression of hope".¹⁹¹

דוגמאות ל"מוות רע" מופיעות גם הן ב"שר הטבעות". דנתור (Denethor), שליט גונדור בהיעדרו של המלך, בוחר לשרוף את עצמו ואת בנו בשיאו של הקרב על מינס טירית' עירו, משום שהוא משוכנע שהעיר תיפול ומעדיף ביאוש לבחור את זמן הסתלקותו מהעולם בעצמו. דנתור נכנע לפיתויים המוזכרים בספרי "אמנות המיתה" הנוצריים מימי הביניים,¹⁹² וגנדלף מוכיח אותו בהתאם: הרשות אינה נתונה לך לקבוע את שעת מיתתך; רק המלכים עובדי האלילים (heathen), תחת שלטון האופל, הרגו את עצמם בגאווה וביאוש, רוצחים עמם את קרובי משפחתם כדי להקל על מותם שלהם.¹⁹³ ההתאבדות, האסורה על פי הנצרות, נחשבת לחטא גם בעולמו של טולקין.

¹⁹⁰ Amendt-Raduege, Amy. "The Sweet and the Bitter" Death and Dying in J.R.R. Tolkien's *The Lord of the Rings*. Kent: The Kent State University Press, Kent, Ohio, 2018, pp.8-9

¹⁹¹ Amendt-Raduege. 2018, pp.13-29

¹⁹² *Ibid*, p.35-36

¹⁹³ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, p.129

בניגוד לקוסם גנדלף, שהקריב את עצמו עבור חבריו, סרומן (Saruman), גדול הקוסמים בארץ התיכונה, פוגש את קיצו בשל יהירותו, אנוכיותו והרעב שלו לכח ולשליטה. בנפילתו הוא הופך לקבצן עלוב, מתנגד בגאוותו לכל ההצעות לכפר על פשעיו ולשנות את דרכו, ולבסוף נרצח על ידי משרתו העלוב עוד יותר. המתים ב"מוות רע" ב"שר הטבעות" מביאים זאת על עצמם, מסכמת אמנדט-רדוגה. למרות אפשרויות חוזרות ונשנות לסטות מהמסלול הקטלני הם בוחרים להמשיך בו, במקום לשוב ולהטיב את דרכיהם. כל שעליהם לעשות הוא לשחרר: לשחרר את פיתויים לטבעת, לשחרר את גאוותם. סירובם לעשות זאת מוביל לאובדנם.¹⁹⁴

סרומן אינו בן אדם, אלא מאיא (Maia, ברבים Maiar), אחד מקבוצה של בריות בנות אלמוות, בדרגה נמוכה יותר מהולאר, שירדו לעולם ושימשו כעוזריהם. אולם רק ב"שר הטבעות" מתים ארבעה מאיאר!¹⁹⁵ כיצד יכולות בריות בנות אלמוות למות? כיצד מתים עלפים? התשובה טמונה בהגדרתו של טולקין ל"מוות" ו"אלמוות".

לפי סטרלינג, ביצירותיו של טולקין רוחות (spirits) כמעט ואינן ניתנות להשמדה. "מוות" כוונתו עזיבת הרוח את הגוף. ההבדל בין היצורים הוא רמת הקושי השונה להגיע למצב של מוות, וייעודן של הרוחות כשהן עוזבות את הגוף. "אלמוות" מתייחס ליצורים שרוחותיהם נותרות בתוך העולם לאחר שגופם נהרג.¹⁹⁶

כבר ציינו שלא ידוע מה עולה בגורלם של בני האדם במותם: להם "מתנת האדם", והם היחידים שרוחותיהם עוזבות את תחומי העולם.

גורלם של העלפים שונה. הם מסוגלים למות, אם הם נהרגים בקרב או דועכים באבל, ובמותם הם נאספים אל היכלותיו של מנדוס (Mandos) בואלינור (Valinor), ארץ הולאר, מהם יתכן שישובו בבא העת.¹⁹⁷ מנדוס אינו שמו האמיתי של הולאר (Vala, יחיד של ולאר), כי אם שמו של מקום מגוריו.¹⁹⁸ שמו האמיתי הוא נאמו (Námo), והוא האחראי על "בתי המתים" (Houses of the Dead), ומזמן של רוחות ההרוגים. הוא אינו שוכח דבר, וידוע את כל הדברים שיהיו, מלבד אלו שעדיין נתונים בחופש של אילובטר. הוא דיין הולאר (Doomsman of the Valar), אך את הדינים והנבואות שלו הוא אומר רק לבקשת מנווה (Manwë), מלך הולאר.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Amendt-Raduege. 2018, pp.46-50

¹⁹⁵ סרומן, גנדלף, הבלרוג ממוריה וסאורון.

¹⁹⁶ Sterling. 1997, p.16

¹⁹⁷ Tolkien. 2001, p.42

¹⁹⁸ הקשר הבלתי ניתן להפרדה בין שמו של האל האחראי על השאול ושם ממלכתו מופיע גם במיתולוגיה היוונית (האדס), ובמיתולוגיה הנורדית (הל).

¹⁹⁹ Tolkien. 2001, p.28

היכלותיו של מנדוס נמנים על המקומות המסקרנים ביותר ביצירותיו של טולקין; הם מרכיבים למעשה את השאול היחיד עליו אנו שומעים במפורש בארדה, המקום בו נאספים העלפים (ואולי גם הגמדים) במותם. טולקין בוחר לתאר אותם בתמציתיות רבה; בסילמריליון מוזכר שבת זוגו של מנדוס היא ואירה האורגת (Vairë the Weaver), שאורגת את כל הדברים שאי פעם היו בזמן אל תוך רשתות הסיפורים שלה. היכלותיו של מנדוס, המתרחבים תמידית בחלוף העידנים, מחופים באותן רשתות סיפורים.²⁰⁰ מהיכלותיו של מנדוס איש אינו יכול להימלט - ולא, עלף או בן אדם. הם עצומים וחזקים ובנויים במערב הארצות הברוכות (ארצותיהם של הולאר, בעצמן ממוקמות במערב; על חשיבות הכיוון הזה נכתב בפרק הראשון), ליד הים החיצוני (Outer Sea), הגבול המסמן את סופה של ארדה).²⁰¹ בסוף אחד הסיפורים הגדולים והמפורסמים ביותר של העידן הראשון, סיפורם של ברן (Beren) בן התמותה ולותיין (Lúthien) בת האלמוות, מסופר כיצד לאחר מותו של ברן הגיעה לותיין האבלה למנדוס, והצליחה בעזרת שירתה המופלאה להניע את לבו לרחמים. יחד עם ברן היא שבה כבת תמותה לעולם החיים. טולקין כתב חלקים נרחבים מהסיפור כפואמה ארוכה בטרם חיבר את "שר הטבעות", אך לא השלים אותה עד הסוף, פרט לשורות מספר על דף נפרד, שנקראו "חלק מסוף הפואמה". הנה חלק מהן, המתאר את "ארץ האבודים" או "ארץ ההמתנה":

'Long are the paths, of shadow made
where no foot's print is ever laid
over the hills, across the seas!
Far, far away are the Lands of Ease,
but the Land of the Lost is further yet,
where the Dead wait, while ye forget.
No moon is there, no voice, no sound
of beating heart; a sigh profound
once in each age as each age dies
alone is heard. Far, far it lies,
the Land of Waiting where the Dead sit,

²⁰⁰ *Ibid*, p.28

²⁰¹ *Ibid*, pp.52, 104

in their thought's shadow, by no moon lit.²⁰²

השורות הללו מדברות ככל הנראה על היכלותיו של מנדוס, הידועים גם כ"היכלות ההמתנה" (Halls of Awaiting), משום ששם ממתינות רוחות העלפים המתים לשעה שיוכלו לשוב לעולם החיים. הזמן חולף גם שם, או לפחות מצויין (על ידי אנחה כבדה והתרחבות ההיכלות). המרחק הרב בין ארץ המתים לארצות החיים מצביע על כך שהן כנראה לא נמצאות באותו מישור בארדה; החיים לא יכולים להגיע לארצות המתים. על כך גם מעיד חסרונו של הירח, אם כי יתכן שמאחר והארץ כולה תחומה בתוך היכל, לא ניתן לראות מתוכה את הירח. הדממה היא מאפיין בולט של היכלותיו של מנדוס; המתים הממתינים שם יושבים "בצל מחשבתם".

זוזנה ריכטרמוקובה (Richtermocová) מבחינה במאפיינים משותפים שחולקים היכלותיו של מנדוס עם היכלותיו של אודין (ולהאלה), במיתולוגיה הנורדית: בשני הסיפורים, רוחותיהם של המתים שנהרגים בקרב נאספות בהיכלות הממוקמים בתוך ארצם של האלים, שם הן ממתינות לשיבתן לעולם החיים. במיתולוגיה הנורדית מסופר כי המתים מתאמנים כהכנה לקרב בסוף העולם (רגרוק), ולמרות שבכתביו של טולקין המתים יושבים וחושבים, גם הם ממתינים לקרב בסוף העולם (הדגור דגורת' – Dagor Dagorath).²⁰³

קרל הוסטטר (Hostetter) ופטריק וויין (Wynne) מצביעים על הקשר בין היכלותיו של מנדוס ל"עולם האחר" הקלטי. אחת האמונות הרווחות במיתולוגיה האירית היא שעולם המתים ממוקם על אי במערב; גם האמונה כי רוחות העלפים ישבו לעולם החיים מזכירה את האמונה הקלטית כי חילוף נשמות תמידי קיים בין עולם החיים לעולם המתים - מוות בעולם הזה פירושו חיים בעולם האחר, ומוות בעולם האחר משמעותו חיים חדשים בעולם החיים. הרעיון כי הנשמות אינן ניתנות להשמדה, ובעת מות הגוף עוברות למקום אחר בתוך גבולות העולם נכון הן במיתולוגיה האירית הן בסילמריליון (אם כי רק לגבי בני האלמוות).²⁰⁴

נראה כי בהיכלותיו של מנדוס מיזג טולקין בין רעיונות מהמיתולוגיה הנורדית ומהמיתולוגיה הקלטית, אך גם הוסיף מוטיבים ייחודי משל עצמו - שתיקתם של המתים וחוסר הירח. הדממה והרצינות הכבדה מתאימים יותר לרוח העלפים בספריו מהרעש, הקרבות או המסיבות הנורדיים או הקלטיים.

²⁰² Tolkien, J.R.R. *Beren and Lúthien*. Ed. Christopher Tolkien. London: HarperCollinsPublishers, 2017, pp.216-217

²⁰³ Richtermocová, Zuzana. *Mythological Sources of Tolkien's Prose*. 2008. University of Pardubice, p.10

²⁰⁴ Hostetter, Carl F. and Patrick Wynne. "Stone Towers." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 19.74 (1993), p.55

מהו גורלם של הגמדים לאחר המוות? טולקין מציע שתי אפשרויות: ראשית, לפי דעתם של העלפים, במותם שבים הגמדים לאדמה ולאבן ממנה נוצרו;²⁰⁵ ושנית, על פי אמונתם של הגמדים עצמם, במותם אוסף אותם הולא אאולה (Aulë), שיצר אותם, להיכלות נפרדים במנדוס, והוא גם הבטיח לאבותיהם שבסוף יתן להם אילובטר מקום בין ילדיו. סטרלינג טוען כי האפשרות השניה היא כנראה הנכונה, בהתחשב בגישתו של טולקין שהרוח כמעט ולא ניתנת להשמדה.²⁰⁶

לסיכום, פרק זה של העבודה עסק ברעיונות המרכזיים בתפישת המוות ביצירתו של טולקין, במטרה להגדיר את התפישה הזו שהשפעות המיתולוגיות הצפוניות עליה נידונו הן בפרק זה הן בפרק הקודם. ראשית נבחנה הגישה המרכזית בלגינדריום כי המוות הוא מתנת אילובטר לאדם, ולא עונש, וכי הבריחה ממנו היא מעשה מגוחך ואף חטא חמור; אחד העונשים האיומים בעולמו של טולקין הוא הארכת החיים הלא-טבעית וחוסר היכולת למות. אחר כך הוצגה הצעתה של אמנדט-רדוגה כי "שר הטבעות" ממשיך מסורת של ספרי "אמנות המיתה" מימי הביניים, ומחלק בין "מוות טוב" כשל ארגורן, תיאודן וגנדלף ל"מוות רע" כשל דנתור וסרומן. בעקבות זאת נותחו היבטים שונים בחיים שלאחר המוות בלגינדריום: הרעיון של תמותה לעומת אלמוות, הרוחות כבלתי ניתנות להשמדה, גורלם של בני האדם, העלפים והגמדים לאחר מותם והשוואה בין היכולותיו של מנדוס לחיים לאחר המוות במיתולוגיות הנורדית והקלטית. הפרטים הרבים והגישות המפורטות בעולם העשיר שבנה טולקין מקדמים את הגישה כי טולקין כתב מיתולוגיה חדשה; בכך יתמקד הפרק השלישי, שיעסוק בטולקין כמיתוגרף.

²⁰⁵ שיפי מהרהר, באופן מבדר למדי, כי הגורל הטוב ביותר עבור העלפים הנשארים בארץ התיכונה יהיה, אולי, להפוך לחלק מהנוף ("למרות שיתכן שנדמה קשה-לב לאחל לאנשים להפוך לאבן, זה כן מבטיח להם סוג של קיום, סוג של איחוד באמת ובתמים עם הארץ ממנה הגיעו").

Shippey. 2003, pp.133-134

²⁰⁶ Sterling. 1997, p.17

פרק שלישי: והעלה היה לעץ, והעץ גדל

הסיפור העשיר והירידה לפרטי-פרטים ב"שר הטבעות" שעמדנו עליהם בפרק הראשון, יחד עם העומק המחשבתי מאחורי הלגינדריום בו דנו בפרק השני במסגרת ניתוח תפישת המוות ביצירתו של טולקין, מהווים לדעתי עדות להשקעה האדירה של טולקין בעולם שכתב. "מעולם לא צויר עולם דמיוני כה רב-אנפין וכה נאמן לחוקיו הפנימיים," כתב ק.ס. לואיס (Lewis), ידידו הטוב, על עולמו של טולקין.²⁰⁷ אכן, טולקין בנה עולם נפרד ובלתי תלוי, בניגוד למשל לסדרת ספרי "נרניה" של לואיס עצמו, בהם קיים מעבר בין העולם הראשוני (אנגליה), המאה העשרים) לעולם המשני (ממלכת נרניה ועולמה).²⁰⁸ עולמו של טולקין, לעומת זאת, הוא עולם שלם וסגור המתקיים בפני עצמו, ללא תלות במציאות העולם הראשוני. הבדל משמעותי זה הוא אחד הדברים ההופכים את טולקין למיתוגרף; את הטענה הזו אבקש להוכיח בפרק זה, תוך עיון בסיבות ובמניעים לכתיבתו.

המונח "מיתוגרפיה" מתייחס למלאכתם של סופרים שהעלו על הכתב צורות של מיתוסים, בהתבסס על גרסאות קדומות, שעברו בעל פה, בספרות או בשירה. צורות אלו לא היו מוגבלות לסיפורים עלילתיים דווקא, אלא כללו גם רשימות, אגדות מקומיות ועצי משפחה.²⁰⁹ בין מיתוגרפיה לפילולוגיה, חקר השפה ועיסוקו של טולקין,²¹⁰ קשר הדוק, משום שבין המיתוס והשפה דמיון רב. מרגרט היילי (Hiley) מסבירה זאת היטב, בהסתמך על התיאוריות של פרדינן דה סוסיר (Saussure), קלוד לוי-שטראוס (Lévi-Strauss) ורולאן בארת (Barthes), מאבות הסטרוקטורליזם. לטענתם, השפה כשיטת תקשורת היא דרך סימון.²¹¹ "אתה קורא לעץ עץ," אמר טולקין בתגובה לטענה כי "מיתוסים הם שקרים שהופרחו דרך כסף", "ואתה לא חושב יותר על המילה. אך הוא לא היה 'עץ' עד שמישהו קרא לו בשם זה."²¹² מילים, לפיכך, הן משלים לדברים או לרעיונות. לשפה שלושה מרכיבים: סימון, מסמן ומסומן. המסומן (האובייקט או הרעיון) והמסמן (המילה בה משתמשים לתיאור המסומן) מתלכדים יחד ליצירת הסימון (מילה שמשמעותה המסומן, כלומר בסימון המסמן הופך למעין משל למסומן).

²⁰⁷ מצוטט על הכריכה האחורית של טולקין, ג'.ר.ר. שר הטבעות. עורך עמנואל לוטס. מתרגמת רות לבנית. מהדורה מחודשת. אור יהודה: זמורה-ביתן, 2004.

²⁰⁸ למשל בספר הראשון בסדרה, "האריה המכשפה וארון הבגדים", בו הארון הוא הדלת המקשרת בין העולם הראשוני לממלכת נרניה הקסומה.

לואיס, קלייב סטייפלס. סיפורי ממלכת נרניה: האריה, המכשפה וארון הבגדים. מתרגמת נורית גולן. אור יהודה: זמורה-ביתן, 2005.

²⁰⁹ Doty, William G. *Mythography: The Study of Myths and Rituals*. University of Alabama Press, 2000, p.xii
²¹⁰ להרחבה בנושא פילולוגיה ראו:

Shippey, Tom. *The Road to Middle-earth*. New York: Houghton Mifflin Company, 2003, p.6-13

²¹¹ Hiley, Margaret. "Stolen Language, Cosmic Models: Myth and Mythology in Tolkien." *Modern Fiction Studies* 50 (2004), pp.839-840

²¹² Carpenter, Humphrey. *Tolkien: A Biography*. George Allen & Unwin, 1977, p.147

המיתוס, מתוקף היותו דרך תקשורת, בנוי בצורה דומה לשפה, רק בדרגה שניה. כלומר, הסימון בשפה הוא המסמן במיתוס. את המשמעות מקבל המסמן (הצורה) מהמסומן (הרעיון) ליצירת הסימון.²¹³ טום שיפי (Shippey) מסכם זאת באומרו: טולקין היה אפוא פילולוג לפני שהיה מיתולוג, ומיתולוג, לפחות לפי כוונתו, לפני שאי פעם הפך לכותב פנטזיה בדיונית.²¹⁴

מצעירותו נעצב טולקין בשל המחסור באגדות אנגליות מהסוג שאהב בסיפורי העם של עמים אחרים. אגדות המלך ארתור, מלבד היותן זרות לאנגלים (אך לא לבריטניה) לתחושתו, לא היו לטעמו;²¹⁵ והכיבושים החוזרים והנשנים של אנגליה וידאו כי לא נותר כל תיעוד למיתולוגיה המקורית שפעם האמינו בה תושבי הארץ ההיא.²¹⁶ בעקבות כך כתב טולקין באחד ממכתביו המפורסמים ביותר:

Do not laugh! But once upon a time... I had a mind to make a body of more or less connected legend, ranging from the large and cosmogenic, to the level of the romantic fairy-story... which I would dedicate simply to: to England; to my own country. It should possess the tone and quality that I desired, somewhat cool and clear, be redolent of our 'air' (the clime and soil of the North West...) [...] I would draw some of the great tales in fullness, and leave many only placed in the scheme, and sketched. The cycles should be linked to a majestic whole, and yet leave scope for other minds and hands, wielding paint and music and drama. Absurd.²¹⁷

טולקין ביקש לכתוב מכלול של אגדות שיקדיש לארצו האהובה אנגליה - מסיפורי בריאה כבירים לסיפורי פיות פשוטים. לסיפורים אלו תהיה התחושה שחיפש - צפון-מערבית וגבוהה, יחד עם אותו יופי נאה וחמקמק שיש שיקראו לו קלטי. חלק מהאגדות הגדולות יכתוב טולקין במלואן, אך חלק ישאיר חסרות, לא שלמות, משורטטות בקווי מתאר מעורפלים בלבד. הן ייקשרו כולן לאוסף כללי מפואר, אך טולקין ישאיר מקום למוחות וידיים אחרים - להוסיף ולהשלים את האגדות בצבע ובנגינה ובהצהה.

²¹³ Hiley. 2004, p.840

²¹⁴ Shippey, Tom. *J.R.R. Tolkien: Author of the Century*. New York: Houghton Mifflin Company, 2002, p.xvi

²¹⁵ Tolkien, J.R.R. *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Ed. Humphrey Carpenter and Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 2000, p.144

²¹⁶ Hiley. 2004, p.850

²¹⁷ Tolkien. 2000, pp.144-145

טולקין לא השתמש בביטוי "a mythology for England" המיוחס לו לעתים קרובות; את שאיפתו לכתוב מיתולוגיה עבור אנגליה ניסח הביוגרף שלו, האמפרי קרפנטר (Carpenter). לאחר מלחמת העולם הראשונה, הוא כותב, החל טולקין במלאכה עליה חשב זמן מה, פרויקט גדול ומדהים עם תקדימים מעטים בהיסטוריה של הספרות: הוא תכנן ליצור מיתולוגיה שלמה.²¹⁸

אך היו תקדימים, גם אם מועטים: "הקאלוואלה", האפוס הלאומי של פינלנד הכולל את המיתולוגיה שלה, נכתב בשנות השלושים של המאה התשע עשרה על ידי אליאס לנרוט (Lönnerrot), כניסיון "לשחזר" את הפואמה שהאמין שפעם היתה קיימת, ממנה צמחו כל סיפורי העם והאגדות אותן אסף.²¹⁹

בספרו "The Road to Middle-earth", שכתרת המשנה שלו "כיצד יצר ג.ר.ר. טולקין מיתולוגיה חדשה", מסביר שיפי כי הרעיון של "שחזור" מיתולוגיה קדומה שאבדה שאוב מהפילולוגיה, תחום המחקר של טולקין. לדבריו, בפילולוגיה יש מילים שנקראות "מילות כוכבית" (asterisk words), שמציינות מילה שלא שומרה בתיעוד ההיסטורי אבל כנראה היתה קיימת. למשל, מהשפה הגרמנית פרימיטיבית אף לא מילה אחת נשתמרה בתיעוד, אך על סמך חוקי הדקדוק והשתלשלותם ההיסטורית הסיקו החוקרים כי שורש המילה האנגלית והגרמנית "אדם" היה בגרמנית פרימיטיבית כנראה "manniz" - זאת למרות שהמילה עצמה לא נמצאה בכתב היסטורי כלשהו. הכוכבית (*) מסמלת מילה "משוחזרת". תפקידו האופייני של הפילולוג היה "שחזור". בצורה דומה לשיחזור המילים ניתן גם לשחזר שפות; חוקרים הסיקו כי למספר שפות שונות בסיס משותף, על סמך דמיון בין מילים בלשונות השונות, והתחקו אחר השינויים בחוקי הדקדוק שלהן עד לשחזורן של השפה, שכינו "אינדו-אירופאית".²²⁰

שיפי כותב כי טולקין נעזר בכישוריו כפילולוג כדי לשחזר "עולם כוכבית" עבור האדה הפואטית הנורדית, הוא העולם שמופיע ב"הוביט". בחלק הראשון של האדה הפואטית מופיעה רשימת שמות של גמדים, ממנה שאב טולקין כמעט את כל שמותיהם של הגמדים ב"הוביט". שיפי מבחין שהיא זכתה לכינוי "רשימה חסרת משמעות", אך טולקין לא סבר כך. "ההוביט" רומז

that that meaningless list is the last faded memento of something once great and important, an Odyssey of the dwarves.²²¹

²¹⁸ Carpenter. 1977, p.89

²¹⁹ Shippey. 2002, p.xv

²²⁰ Shippey. 2003, p.20

²²¹ *Ibid*, p.70

טולקין זיהה במונחים ובשמות העלומים באדה הפואטית שרידים אחרונים לסיפורים ולעולמות מפוארים ומפורטים שהיו ידועים למחבריה. שמות כמו "Misty Mountains" ו"Mirwood" עוררו את סקרנותו, וכך, סבור שיפי, בנה טולקין את העולם של "ההוביט", בשחזרו את "סיפור הרקע" של העולם ממנו הגיחו הרסיסים שנשתמרו לנו באדה הפואטית ובפואמות הצפוניות העתיקות.²²²

טולקין עצמו הרבה לכתוב על כתיבה, סיפורים ומיתוסים. דימוי שהיה חביב עליו במיוחד הוא "עץ הסיפורים". בסיפור "עלה מאת קטנוני" (Leaf by Niggle) פרי עטו הוא מתאר צייר שכל חייו מוקדשים לציורו של עץ אחד (על אף שקטנוני "היה מאותם הציירים המיטיבים לצייר עלים מאשר עצים"),²²³ עד שיום אחד הוא נשלח לארץ מסתורית בה הוא רואה פלא של ממש: "לפניו עמד העץ, העץ שלו, גמור. אם אפשר לומר דבר כזה על עץ חי, שעליו נפתחים, וענפיו צומחים ומתנועעים..."²²⁴ מעבר לו הוא משקיף על אותן הארצות שבציור רמז להן באופן קלוש בלבד, יער והרים מרוחקים. בסוף הסיפור מגלה את אוזנינו המספר כי אחד מאנשי הכפר בו התגורר קטנוני מצא פיסת בד ועליה ציור יפהפה של "פסגת הר עם עלים משתרגים". היא מתפוררת עד שרק עלה יפהפה אחד נשאר בה שלם, והוא ממסגר ומפקיד אותה במוזיאון.²²⁵

"עלה מאת קטנוני" נחשב סיפור ביוגרפי, המתאר את חוויתו של טולקין ככותב.²²⁶ ניתן לראות בעץ מכלול אגדות או מיתולוגיה, ובעלה פרט קטן מתוכו, סיפור בודד או אגדה שנשתמרה, אולי שם של גמד או כינוי מסתורי ליער. במאמרו "על סיפורי פיות" מתאר טולקין את תסכולו של התלמיד, המחפש ומחפש ולבסוף מעלה בידו מספר עלים קרועים בלבד, חלק זעיר ממרבד עליו של "עץ הסיפורים" המרצף את רצפת "יער הימים".²²⁷

אותם עלים הם חלק מעץ - בכך משוכנע טולקין - אף שהעץ עצמו לא נשתמר. טולקין מוצא את פיסת הבד המאויירת, עלה קטן שנותר לבדו במוזיאון, או את העלים הקרועים המתפוררים מרצפתו של "יער הימים", ומנסה לשער כיצד נראה העץ. עבודת השחזור דומה להפליא לנמשל בציורו של קטנוני. כמו קטנוני, גם טולקין התחיל עם סיפור אחד, למעשה משפט אחד (עליו נרחיב בהמשך), "בתחילה היתה זו תמונה של עלה נידף ברוח", אך משכתב את הסיפור הראשון מאחורי אותו המשפט, גילה כי העלה לא היה לבדו - כי אם חלק ממשהו גדול

²²² *Ibid*

²²³ טולקין, ג'ר.ר. "עלה מאת קטנוני." סיפורים מממלכת הסכנה. מתרגמת מיכל אלפון. אור יהודה: זמורה-ביתן, 2012, עמ' 135

²²⁴ שם, עמ' 147

²²⁵ שם, עמ' 153-154

²²⁶ Shippey. 2003, p.44

²²⁷ Tolkien, J.R.R. "On Fairy-Stories." *Tree and Leaf*. London: George Allen & Unwin, 1975, p.52

יותר: "והעלה היה לעץ, והעץ גדל, והצמיח ענפים לאינספור ושורשים סבוכים. ציפורים מוזרות באו לקנן בין הזמורות... בין העלים נגלות פיסות ארץ, "יער על האדמה, והרים שפסגותיהם מושלגות". טולקין - כמו קטנוני - זונח את שאר הציורים או הסיפורים שלו, או מצרף אותם לתמונה הגדולה שלו (כך "ההוביט", "שר הטבעות" והסיפורים השונים המרכיבים את גלגוליו הראשוניים של "הסילמריליון" מתלכדים לכדי יצירה אחת, עץ כביר אחד).²²⁸

לקראת סוף הסיפור "עלה מאת קטנוני" מסופר כי "בסופו של דבר... העלה וגם קטנוני נשתכחו לגמרי מהלב בארצו הקודמת".²²⁹ בכך ניתן לראות את צערו של טולקין על כך שהמיתולוגיה הקדומה של ארצו נשתכחה מלב באנגליה עצמה, אולם יש כאן גם רמיזה כי במקומות אחרים עוד נותר לה זיכרון. טולקין, בשחזרו את המיתולוגיה של אנגליה, נעזר גם במיתולוגיות של עמים אחרים (למשל האדות הפואטיות), שיתכן שלדעתו שיקפו נכונה את סיפוריה ואווירתה של המיתולוגיה האבודה. טולקין, שביקש לכתוב מכלול של אגדות עבור אנגליה, ביקש לגדל את "עץ הסיפורים" בארצו. זרעו של העץ, הוא ציין, יכול להישתל בכל אדמה, אפילו בזו של אנגליה.²³⁰ יתכן כי משום שבעיניו היה מפעלו שחזור של מכלול אגדות קדום שנשכח, טולקין חש בעת כתיבת "הסילמריליון" כי הוא לא ממציא דבר חדש, אלא מתעד דבר מה שכבר היה קיים.²³¹

אנדרס סטנסטרומ (Stenström) עושה שימוש באותה מטאפורה עצמה של "עץ הסיפורים" כדי לחלוק על האמירה כי טולקין ביקש לחבר מיתולוגיה. לטענתו, ציור של עץ יכול לכלול שמיים מצויירים, אך זה לא הופך אותו לציור של שמיים: בגרסאותיו הראשוניות של "הסילמריליון", "ספר הסיפורים האבודים" (The Book of Lost Tales), המיתולוגיה היא הרקע, לא המוקד (למרות שיתכן שהיא מופיעה במקומות רבים בסיפור, כמו השמיים הניבטים בינות לעלים).²³² אני לא מסכימה עם טענה זו. לדעתי סטנסטרומ פספס נקודה חשובה, נקודה שטולקין חוזר עליה שוב ושוב: כל סיפור בלג'נדריום הוא לא עץ, כי אם עלה, ועל אף שניתן להתבונן בכל עלה בפני עצמו, ואף להתרשם עמוקות מיופיו, בל נשכח כי העלה הוא רק חלק מעץ. כל סיפור, מדהים ושלים ככל שיהיה בפני עצמו, אינו אלא מרכיב במכלול שלם של סיפורים ואגדות - ממש כשם שמיתוס, יפה ככל שיהיה בפני עצמו, אינו אלא חלק ממיתולוגיה.²³³

²²⁸ טולקין. 2012, עמ' 136

²²⁹ שם, עמ' 154

²³⁰ Tolkien. 1975, p.52

²³¹ Carpenter. 1977, pp.91-92

²³² Stenström, Anders. "A Mythology? For England?" *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 20.80 (1996), p.311

²³³ Hiley. 2004, p.839

ה"עלה" ממנו התחיל טולקין הוא מספר שורות מפואמה באנגלית עתיקה.²³⁴ לפי קרפנטר, בשלהי קיץ 1914 חיבר טולקין, בהשראת שורות אלה, את תחילתה של המיתולוגיה שלו - פואמה ושמה "The Voyage of Earendel the Evening Star".²³⁵ כך הופיעה דמותו של אארנדיל הספן (מאוחר יותר מאויית Eärendil), שנשא כוכב מעל הארץ התיכונה (Middle-earth), סמל של תקווה לבני האדם ולעלפים.²³⁶

לדברי היילי, השימוש ברכסיסים של יצירות קיימות לבניית העולם המשני²³⁷ של טולקין מעניק ללג'נדריום סמכותיות; הוא הופך את סיפוריו לחדשים וישנים בו זמנית, משום שהם שואבים ממקורות היסטוריים בעולמינו. טולקין מטשטש בכך את הגבולות בין העולם הראשוני למשני; תחושת האמיתות של הסיפור גוברת.²³⁸

יש דרך נוספת בה נעזר טולקין כדי להוסיף לעולם המשני שכתב אמינות, והיא מה ששיפי מכנה, בעקבות טולקין, "impression of depth". טולקין העריך מאד פואמות וסיפורים שהעניקו את התחושה שהסופר יודע יותר ממה שהוא מספר, ושמהורי היצירה עומד עולם מרתק, יציב ועשיר עליו לסופר לא היה זמן לדבר. זהו למעשה תעתוע; הסקרנות של הקורא לגבי אותו רקע מופלא ומפורט מתעוררת בעיקר בשל כשרון הכתיבה של הסופר, הגורם לאותו ידע אבוד להשמע כה מרתק.²³⁹ חוקרים מצביעים על כך שטולקין היטיב להשתמש בשיטה זו בכתיבתו, במיוחד בשל הגודל העצום והפירוט הרב של הרקע שחיבר עבור עולמו המשני והצורה בה הוא מאזכר את הרקע הזה כלאחר יד. מעבר לכך, הרקע עצמו אינו אחיזת עיניים: טולקין כתב מספיק על העולם של "הסילמריליון" עד לזמן חיבור "שר הטבעות" כדי שיוכל לשאוב ממנו לצרכי הפניות סתמיות לכאורה ששיבץ לאורך הטקסט.²⁴⁰ ההפניות עצמן לא נכנסו למקומן כלאחר יד: הן שולבו בטקסט בצורה מחושבת, דרך שירים שמדקלמות הדמויות או אזכורים שמעלות הדמויות או המספר להיסטוריה ולאגדות.²⁴¹ האפקט, בעיני, הוא אחד שטולקין היטיב לתאר במילים "מבעד לחרכים בין העלים... פה ושם נראה יער על פני האדמה, והרים שפסגותיהם מושלגות".²⁴²

²³⁴ תרגומן לפי שיפי: 'Oh, Earendel, brightest of angels, sent to men above Middle-earth...'.
ראו: Shippey. 2003, p.245

²³⁵ Carpenter. 1977, pp.71-72

²³⁶ Hiley. 2004, p.851

²³⁷ עולם משני (secondary world) - מונח שטבע טולקין במאמרו "על סיפורי פיות" המציין עולם שנכתב על ידי אדם בניגוד לעולמנו שלנו, העולם הראשוני (primary world).

²³⁸ Hiley. 2004, p.851

²³⁹ Shippey. 2003, pp.228-229

²⁴⁰ Drout, Michael D. C., Namiko Hitotsubashi and Rachel Scavera. "Tolkien's Creation of the Impression of Depth." *Tolkien Studies* (2014), p.167

²⁴¹ Shippey. 2003, p.229

²⁴² טולקין. 2012, עמ' 136

כאן אולי המקום להתייחס לאחד מעמודי התווך החשובים ביותר במחשבה המיתית הטולקיאית. ב"על סיפורי פיות" מציג טולקין את גישתו כי המיתוס אינו שקרי. בהתאם לאמונתו, סבר טולקין כי על בני האדם לשאוף להיות כמו הבורא; כשם שהוא בורא, כן על בני האדם לברוא (מה שטולקין מכנה "בריאה משנית"). יצירת המיתוסים, אם כך, היא זכותו הטבעית של האדם; ומאחר ובני האדם נבראו על ידי הבורא, המיתוסים שנכתבו על ידם מכילים "רסיס שבור מהאור האמיתי, האמת הנצחית". האמונה כי במיתולוגיה יש אמת נצחית, כותב קרפנטר, היא לב לבה של הפילוסופיה של טולקין כסופר.²⁴³

אחת הדרכים של טולקין לשלב אזכורים לרקע נסתר ב"שר הטבעות" היתה השימוש ב"סיפור בתוך סיפור". טולקין ביקש להיות "בורא-משני", וגם בתוך העולם המשני שכתב התנהג בהתאם לבורא בעולם הראשוני. הוא העניק לבריותיו בחירה חופשית,²⁴⁴ וגם את היכולת להיות בוראים-משניים בעצמם. כך התפתחה רשת מפותלת ומפורטת של סיפורים, אגדות ומיתוסים בתוך העולם המשני עצמו, כשלכל עם או סוג יצורים סגנון משלו ומכלול של ידע מיתי עצמאי, ממש כשם שיש להם לשונות וניבים ייחודיים. גם כאן לא פספס טולקין את הקשר ההדוק בין השפה למיתוס. דבר זה רק מחזק את תחושת האמינות של הסיפור, ומעמיק אף יותר את ה-"impression of depth" ב"שר הטבעות".

כשם שבחנו את העבודה החיצונית שעשה טולקין, עם מיתוסים מהעולם הראשוני, כך נוכל לסקור עכשיו בקצרה את העבודה העדינה והמדויקת שהקדיש למיתוסים המצויים בתוך העולם המשני - מיתוסים שאולי נכון לכנותם "בריאה שלישית". ראינו שטולקין דיבר על כתיבת מכלול אגדות מסיפורי בריאה אדירים לסיפורי פיות פשוטים; ואכן בלגינדריים מצויים אלה לצד אלה. חלקו הראשון של "הסילמריליון", "מנגינת האיינור" או "האיינולנדאלה" (Ainulindalë) הוא סיפור בריאה; במהלכו בוראים ארו ויצירי מחשבתו את העולם על ידי שירה.²⁴⁵ לעומת סיפור כביר זה, ב"שר הטבעות" אנו מוצאים אוסף של אגדות מקומיות, נכונות יותר ופחות, אצל ההוביטים, הרוהירים ובני גונדור. חלק מאותן אגדות הוזכרו כבר בפרק הראשון של העבודה הזו - סיפורים אפלים ששמעו ההוביטים על גבעות התלים, למשל.²⁴⁶ גם דמויות מוכרות כבילבו ופרודו, שסיפוריהם הם נושאי "ההוביט" וב"שר הטבעות", עוברות שינויים כשהן מאומצות לחיק האגדות העממיות. היעלמותו של בילבו ממסיבת יום ההולדת שלו הפכה בסיס לסיפור לצד האח עבור הוביטים צעירים, ולבסוף

²⁴³ Carpenter. 1977, p.147

²⁴⁴ Kocher, Paul H. *Master of Middle-earth*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1972, p.42

²⁴⁵ Walls-Thumma, Dawn M. "At the Root of the Tree of Tales: Using Comparative Myth and "On Fairy-Stories" to Analyze Tolkien's Cosmogony." *Mythmoot II: Back Again*. Linthicum, 2013.

²⁴⁶ Tolkien, J.R.R. *The Fellowship of the Ring*, 1994, p.128

Mad Baggins, who used to vanish with a bang and a flash and reappear with bags of jewels and gold, became a favorite character of legend and lived on long after all the true events were forgotten.²⁴⁷

גם סיפור הרפתקאתו של פרודו במורדור, זמן מועט בלבד לאחר שתמה, זכה לתשומת ליבם המשעשע של בני גונדור. אחת מנשות מינס טירית מעדכנת את קרובתה מהכפר כי אחד ההוביטים הלך לתוך הארץ השחורה עם נושא כליו בלבד ונלחם בשר האפל בעצמו והעלה את המגדל שלו באש.²⁴⁸ גם לרוהירים, עם שקרבתו ההיסטורית להוביטים ניכרת ב"שר הטבעות", תרבות עשירה של אגדות וסיפורי עם. כבר ציינו בפרק הראשון את תרבותם האוראלית, כמאמר ארגורן כי הם חכמים אך לא מלומדים, לא כותבים ספרים אך שרים שירים רבים.²⁴⁹ הם זוכרים דברים רבים, אך לא כהיסטוריה, כפי שדברים משתמרים אצל בת בריתם גונדור, אלא כאגדות או סיפורי עם. כך ראינו בפרק הראשון את האגדות על האנשים המתים מדונהארו: על אף שהן מתבררות כנכונות כולן, איש מהרוהירים לא מדבר על עובדות ודאיות, אלא על "אגדה עתיקה, שכעת מוזכרת לעתים רחוקות בלבד", "אגדות ישנות... שעברו מאב לבן", "folk say".²⁵⁰ ברוהן, כנראה משום ששם ההיכרות עם האגדות ויצורי הפלא עליהם הן מספרות כה עמוקה, התחושה כי האגדות קמות לתחיה היא החזקה ביותר. בנאום מופלא לאחר שגנדלף מוכיח אותו כי ילדים בארצו היו מזהים לפניו את העצנים (ents), רועי העצים, בעקבות הסיפורים שנסתמרו עליהם ברוהן, אומר תיאודן המלך:

'Ents!... Out of the shadow of legend I begin to understand... I have lived to see strange days... We cared little for what lay beyond the borders of our land. Songs we have that tell of these things, but we are forgetting them, teaching them only to children, as a careless custom. And now the songs have come down among us out of strange places, and walk visible under the sun.'²⁵¹

טולקין מבקש, בעולם הראשוני, להקים לתחיה את המיתולוגיה ה"אבודה" של אנגליה. זהו תפקיד חשוב של המיתוגרף - משמר המיתוסים, האדם שמעלה אותם על הכתב ובכך מעניק להם מעין חיי נצח. אך טולקין לא

²⁴⁷ *Ibid*, p.41

²⁴⁸ Tolkien, J.R.R. *The Return of the King*. New York: Ballantine Books, 1994, p.264

²⁴⁹ Tolkien, J.R.R. *The Two Towers*. London: Unwin Hyman, 1990, p.34

²⁵⁰ Tolkien. *The Return of the King*. 1994, pp.62-63

²⁵¹ Tolkien. 1990, p.191

עושה זאת רק בעולם הראשוני - אלא גם בעולם המשני. כבר עמדנו בפרק הראשון על קריאתו של רוכב מרוהן נוכח המונח "הוביטים" (או בלשונו "halflings"):

Halflings! But they are only a little people in old songs and children's tales out of the North. Do we walk in legends or on the green earth in the daylight?²⁵²

אדם יכול לעשות את שניהם, משיב ארגורן, משום שלא אנו כותבים את האגדות של זמנינו, אלא מי שיבוא אחרינו.²⁵³ למעשה, "שר הטבעות" עצמו הוא הסיפור שנכתב על ארגורן ובני זמנו; האמירה של ארגורן גורמת אפוא לתחושה כי אל לנו לפטור את היצירה כבדיונית לחלוטין - יתכן כי היא מבוססת על אמת, ששונתה ונשכחה עד שהפכה לאגדה בלבד. קרפנטר מדגיש כי טולקין אכן כתב שהארץ התיכונה היא עולמנו שלנו.²⁵⁴ זוהי דרך נוספת לבסס את הלגינדריזם כמיתולוגיה אמינה בעולם הראשוני. למעשה, אם טולקין אכן האמין כי הוא כותב סביב גרעין של אמת, או לפחות משחזר סיפורים שיתכן שפעם היו קיימים בעולמינו, דבריו של ארגורן מקבלים משנה תוקף.

הפרק הזה התמקד בטולקין כמיתוגרף, כותב מיתולוגיה, בעקבות הניתוח הספרותי בפרק הראשון שהצביע על העושר בפרטים ב"שר הטבעות" והקשר בין היצירה למיתולוגיות ולסיפורי העם הצפוניים שהודגם שם, והעומק המחשבתי שנגלה במחשבה הטולקינאית במהלך ההתבוננות על תפישת המוות בלגינדריזם בפרק השני. בפרק זה, הפרק השלישי והאחרון, בחנו את רצונו של טולקין לכתוב מכלול של אגדות אותו יקדיש לאנגליה, להשיב לארצו את המיתולוגיה שאבדה לה, וגם את הדרכים בהן יישם זאת: "שחזור" הסיפורים מאחורי שמות באדה הפואטית ובקטעי שירה באנגלית עתיקה; יצירת "impression of depth", רושם של עומק, על ידי הטמנת אזכורים לאורך "שר הטבעות" לרקע עצום ומפורט שאינו מוזכר ביצירה עצמה; כתיבת מיתוסים בתוך העולם המשני, החל בסיפור הבריאה ותולדות הולאר ב"סילמריליון" וכלה באגדות ההוביטים ובסיפורי העם של הרוהירים שמסופרים במעין בריאה משנית בתוך הבריאה המשנית. דנו גם בהגותו הספרותית: בתפישת "הבריאה המשנית" שלו הרואה את המיתוסים כרסיסי אמת, במשל "עץ הסיפורים", בסיפורו הביוגרפי "עלה מאת קטנוני" ובדרך בה הקים לתחיה את האגדות בתוך העולם המשני שכתב ושלח אותן להתהלך על האדמה הירוקה לאור השמש.

²⁵² *Ibid*, p.39

²⁵³ *Ibid*

²⁵⁴ Carpenter. 1977, p.91

סיכום

העבודה חולקה לשלושה פרקים. בהתאם למשל העץ של טולקין, הראשון חוקר "עלה" מהאילן, דוגמה ממוקדת לנושא המוות והאלמוות ב"שר הטבעות": שלושת "סיפורי הרוחות" בספר וכיצד הושפעו מהמיתולוגיות והפולקלור הצפוניים. מסקנותיו מצביעות על כמה מאבני היסוד של המחשבה הטולקינאית העוסקת במוות ואלמוות, כדוגמת רעיון "מתנת האדם", העונש שבחוסר היכולת למות והעיוות של תפישת המוות על ידי "האויב". הפרק השני מסתמך על אותן מסקנות מהפרק הראשון, ומרחיב עליהן. ניתן לתאר זאת כעיסוק ב"ציור" של העץ - ברעיון שמאחורי הנושא המרכזי ב"שר הטבעות" כפי שראה זאת טולקין, תפישת המוות והאלמוות, עמוד תווך של הלגינדריום בכללותו. בפרק הזה נרעיונות מרכזיים בתפישת המוות בלגינדריום בהסתמך על תובנות מהפרק הראשון; מלבד הרעיונות שנמנו לעיל כחלק ממסקנות הפרק הראשון, הפרק השני דן גם בבריחה מהמוות, הבדלים בין חיי תמותה לאלמוות, "מוות טוב" ו"מוות רע" ב"שר הטבעות" וחיים שלאחר המוות בלגינדריום. הפרק השלישי והאחרון עוסק בנושא רחב אף יותר, ב"עץ" בכללותו, בעקבות ההתרשמות בפרק הראשון מהפירוט הרב ב"שר הטבעות" ובפרק השני מהמחשבה העמוקה הניצבת מאחורי הלגינדריום. הפרק השלישי מתמקד אפוא בטולקין כמיתוגרף, כותב מיתולוגיה, במניעים מאחורי כתיבתו ובמימוש שאיפתו לכתוב מכלול של אגדות אותו יקדיש לאנגליה ארצו. מסקנותיו של הפרק השלישי מעלות דרכים ספרותיות ייחודיות בהן נעזר בכתיבתו, ביניהן "שחזור" הסיפורים מאחורי שמות בשירה הנורדית והאנגלית העתיקה, יצירת "רושם של עומק" ב"שר הטבעות" המרמז על רקע עצום מאחורי היצירה, וכתיבת מיתוסים בתוך ספריו. כמו כן, הפרק השלישי דן בהגותו הספרותית של טולקין כפי שהיא עולה מכתביו (בפרט מתוך מכתביו, "על סיפורי פיות" ו"עלה מאת קטנוני"): בתפישת ה"בריאה המשנית", במשל עץ הסיפורים ובצורה בה הקים לתחיה אגדות בעולם שכתב. על מנת לענות על שאלת המחקר, "כיצד השפיעו המיתולוגיות הצפוניות על תפישת המוות בספריו של טולקין?", השווה הפרק הראשון בין המיתולוגיות הצפוניות לסיפורי הרוחות ב"שר הטבעות", ובעקבותיו הרחיב הפרק השני על תפישת המוות ככלל בספריו של טולקין. הפרק השלישי מאיר דרך נוספת בה נמשך חוט השני מהמיתולוגיות העתיקות וסיפורי העם אל יצירתו של טולקין: הסופר ויצירתו הם למעשה ממשיכי דרכם המודרניים של המיתוגרפים, כותבי המיתוסים הקדומים, והמיתולוגיות. אם לא די בכך, טולקין גם בוחר לשלב מיתולוגיות וסיפורי עם של התרבויות שכתב בתוך ספריו - הבריאה המשנית שבתוך הבריאה המשנית - וכך, בעודו מחזק את תחושת האמינות והעומק שבסיפור, הוא מצליח למלא את תפקידו המיוחד של המיתוגרף, להפיח חיים בסיפורים ולגרום לתחושה שהאגדות קמות לתחיה. אותה תחושה שהאדם מתהלך בתוך סיפור מופלא, או שדברים קסומים היוצאים מהאגדות מתרחשים בסביבת האדם, היא מאפיין בולט של סיפורי העם.

מחקר עתידי עשוי להרחיב את הדיון על השפעותיהן של המיתולוגיות ואגדות העם על ספריו של טולקין, לא רק בנושאי המוות והאלמוות אלא גם בנושאים אחרים, כגון דמותם של יצוריו הפנטסטיים, העלפים והגמדים לדוגמה. גם בנושא המוות והאלמוות יש מקום להרחבה: למשל על הקשר בין מוות וזיכרון ביצירתו של טולקין, ואף על הדרך בה המיתולוגיה הנורדית שיחקה תפקיד בעיצוב קשר זה. באשר לנושא המיתוגרפיה, ספרים שלמים נכתבו על טולקין כמחבר מיתולוגיה, אף שהשימוש במילה "מיתוגרף" נדיר בהם; עוד נותר מקום לדון בו, ובפרט ב"בריאה המשנית בתוך הבריאה המשנית" כפי שכיניתי את שילוב המיתוסים ב"שר הטבעות", הסיפור בתוך הסיפור שנידון מעט בפרק השלישי של העבודה. ההקמה לתחיה של מיתוסים ואגדות, הן בעולם הראשוני הן בעולם המשני, הוא תהליך מרתק שטולקין מצטיין בו. על כך עוד ניתן להוסיף ולחקור.

ביבליוגרפיה

- ולצמון, אבנר. "שירת הפסלים והתמונות - אקפרסיס בשירה העברית החדשה." מחקרי ירושלים בספרות עברית ט"ו (תשנ"ה).
- טולקין, ג'ר.ר. עץ ועלה. מתרגמת מיכל אלפון. תל אביב: זמורה-ביתן, 1993.
- . שר הטבעות. עורך עמנואל לוטם. מתרגמת רות לבנית. מהדורה מחודשת. אור יהודה: זמורה-ביתן, 2004.
- לואיס, קלייב סטייפלס. סיפורי ממלכת נרניה: האריה, המכשפה וארון הבגדים. מתרגמת נורית גולן. אור יהודה: זמורה-ביתן, 2005.
- ליטני, לבנה ויהודה. המיתולוגיה האירית. תל-אביב: מפה, 2002.
- בר-זיק, רן. "פרק 8 - ערפל בארץ הכוכים." 31 אוקטובר 2008. נומנור: על טולקין ויצירתו. <<http://www.numenore.com/218/>>
- Amendt-Raduege, Amy. "The Sweet and the Bitter" *Death and Dying in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings*. Kent: The Kent State University Press, Kent, Ohio, 2018.
- Baring-Gould, Sabine. *A Book of Folk-Lore*. London: Collins'-Clear-Type-Press, 1913.
- Bellows, Henry Adams, trans. *The Poetic Edda*. Princeton: Princeton University Press, 1936.
- Bernstein, Alan E. "The Ghostly Troop And The Battle Over Death: William Of Auvergne (d. 1249) Connects Christian, Old Norse, and Irish Views." Pu, Muzhou. *Rethinking Ghosts in World Religions*. Brill, 2009.
- Briggs, Katharine Mary. *The Fairies in Tradition and Literature*. London: Routledge & Kegan Paul, 1968.
- Callahan, Patrick J. "Tolkien, Beowulf, and the Barrow-Wights." *Notre Dame English Journal* 7 (1972).
- Carpenter, Humphrey. *Tolkien: A Biography*. George Allen & Unwin, 1977.
- Chadwick, N. K. "Norse Ghosts (A Study in the Draugr and the Haugbúi)." *Folklore*, vol. 57, no. 2, 1946.
- Doty, William G. *Mythography: The Study of Myths and Rituals*. University of Alabama Press, 2000.
- Drouot, Michael D. C., Namiko Hitotsubashi and Rachel Scavera. "Tolkien's Creation of the Impression of Depth." *Tolkien Studies* (2014).
- Durrant, Jonathan B., and Michael David Bailey. "Wild Hunt." *Historical Dictionary of Witchcraft*. Vol. 2nd ed, Scarecrow Press, 2012.
- Evanz-Wentz, Walter Yeeling. *The Fairy-Faith in Celtic Countries*. Oxford: Oxford University Press, 1911. <https://www.gutenberg.org/files/34853/34853-h/34853-h.htm>.
- "Fey." *Merriam-Webster's Online Dictionary*, 2019, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fey>, Accessed 17 September 2019.
- Fimi, Dimitra. "Tolkien's "'Celtic' type of legends": Merging Traditions." *Tolkien Studies* 4 (2007).
- Flieger, Verlyn. "The Curious Incident of the Dream at the Barrow: Memory and Reincarnation in Middle-earth." *Tolkien Studies* 4 (2007).
- Fox, Denton and Hermann Pálsson (Trans.), *Grettir's Saga*. University of Toronto Press, 1974.
- Garth, John. "Words, Phrases and Passages in Various Tongues in "The Lord of the Rings" (Review)." *Tolkien Studies* 6 (2009).
- Giblett, Rod. "Theology of wetlands: Tolkien and Beowulf on marshes and their monsters." *Green Letters* 19.2 (2015).

- Guest, Charlotte (Trans.). *The Mabinogion*. London: Bernard Quaritch, 1877.
- Hammond, Wane G. and Christina Scull. *The Lord of the Rings: A Reader's Companion*. Bury St Edmunds: Houghton Mifflin Company, 2005.
- Hiley, Margaret. "Stolen Language, Cosmic Models: Myth and Mythology in Tolkien." *Modern Fiction Studies* 50 (2004).
- Hostetter, Carl F. and Patrick Wynne. "Stone Towers." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 19.74 (1993).
- Houston, Susan Hilary. "Ghost Riders in the Sky." *Western Folklore*, vol. 23, no. 3, 1964.
- Hunt, Rebekah. "Beyond the Circles of the World: Death and the West in Tolkien's Middle-earth Legendarium." *Mythmoot II: Back Again Proceedings of the 2nd Mythgard Institute Mythmoot*. Linthicum, 2013. <https://signumuniversity.org/wp-content/uploads/2016/11/Mythmoot2_Hunt_Circle-of-the-World.pdf>.
- Jones, Edmund. *A Relation of Apparitions of Spirits in the County of Monmouth and the Principality of Wales*. Newport: E. Lewis, 1813.
- Kirk, Robert. *The Secret Commonwealth of Elves, Fauns and Fairies*. Ed. Andrew Lang. London: David Nutt, 1893.
- Kocher, Paul H. *Master of Middle-earth*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1972.
- Lebor Gabála Éirenn: Book of the Taking of Ireland*. Ed. and Trans. R. A. S. Macalister. Dublin: Irish Texts Society, 1941. <<http://www.maryjones.us/ctexts/lebor5.html>>.
- Loughlin, Marie H. "Tolkien's Treasures: Marvellous Objects in The Hobbit and The Lord of the Rings." *Tolkien Studies* 16 (2019).
- Melone, Caroline. *Neolithic Britain and Ireland*. Stroud: Tempus Publishing, 2001.
- O'Connor, Norreys Jephson. "The Early Irish Fairies and Fairyland." *The Sewanee Review* 28.4 (1920).
- Perret, Marion. "Rings Off Their Fingers: Hands in the Lord of the Rings." *ARIEL: A Review of International English Literature* (1975).
- Phelpstead, Carl. "'With chunks of poetry in between': The Lord of the Rings and Saga Poetics." *Tolkien Studies* 5 (2008).
- Redwood, Charles. *The Vale of Glamorgan: Scenes and Tales Among the Welsh*. London: Saunders and Otley, 1839.
- Richtermocová, Zuzana. *Mythological Sources of Tolkien's Prose*. 2008. University of Pardubice.
- Sabo, Deborah. "Archaeology and the Sense of History in J.R.R. Tolkien's Middle-earth." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 26.99/100 (2007).
- Shippey, Tom. *J.R.R. Tolkien: Author of the Century*. New York: Houghton Mifflin Company, 2002.
- . *The Road to Middle-earth*. New York: Houghton Mifflin Company, 2003.
- Sikes, Wirt. *British Goblins Welsh Folk-lore, Fairy Mythology, Legends and Traditions*. London: S. Low, Marston, Searle & Rivington, 1880.

- Sinex, Margaret. "'Tricksy Lights': Literary and Folkloric Elements in Tolkien's Passage of the Dead Marshes." *Tolkien Studies* 2 (2005).
- Squire, Charles. *Celtic Myth and Legend*. London: The Gresham Publishing Company, 1905.
- Stenström, Anders. "A Mythology: For England?" *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 20.80 (1996).
- Sterling, Grant C. "'The Gift of Death' Tolkien's Philosophy of Mortality." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 21.82 (1997).
- Stoddard, William H. "Simbelmynë: Mortality and Memory in Middle-earth." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, and Mythopoeic Literature* 29.111/112 (2010).
- Sturlson, Snorri. *The Prose Edda*. Trans. Arthur Gilchrist Brodeur. New York: The American-Scandinavian Foundation, 1916.
- Thomas, William Jenkyn. *The Welsh Fairy Book*. New York: F. A. Stokes, 1908.
- Tolkien, J.R.R. *Beren and Lúthien*. Ed. Christopher Tolkien. London: HarperCollinsPublishers, 2017.
- . *The Hobbit*. Hammersmith, London: HarperCollinsPublishers, 1993.
- . *The Fellowship of the Ring*. New York: Houghton Mifflin Company, 1994.
- . *The Two Towers*. London: Unwin Hyman, 1990.
- . *The Return of the King*. New York: Ballantine Books, 1994.
- . *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Ed. Humphrey Carpenter and Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 2000.
- . *The Silmarillion*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2001.
- . "On Fairy-Stories." *Tree and Leaf*. London: George Allen & Unwin, 1975.
- . *Unfinished Tales of Númenor & Middle-earth*. Ed. Christopher Tolkien. New York: Houghton Mifflin, 1980.
- Tredray, Robert F. "Divination and Prophecy in JRR Tolkien's The Lord of the Rings: Some Observations [Notes]." *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature* 36.132 (2018).
- Walls-Thumma, Dawn M. "At the Root of the Tree of Tales: Using Comparative Myth and 'On Fairy-Stories' to Analyze Tolkien's Cosmogony." *Mythmoot II: Back Again*. Linthicum, 2013.
- Winberry, John J. "The Elusive Elf: Some Thoughts on the Nature and Origin of the Irish Leprechaun." *Folklore*, vol. 87, no. 1, 1976.
- Yeats, William Butler. *Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry*. London, 1888.